

Jacek Górski*

The oldest graves of the Trzciniec culture

ABSTRACT

J. Górski 2013. The oldest graves of the Trzciniec culture. *Analecta Archaeologica Ressoventia* 8, 69–105

The oldest horizon of the Trzciniec culture spanned over vast geographical areas and its graves may be distinguished by the presence of very specific vases and beakers (Fig. 1). The characteristic features of ceramics allow for distinguishing a group of burials with an early date. Such graves contained similar furnishings and they are known from nearly all parts of the Trzciniec cultural milieu in the area of Poland (Fig. 2–8). Parallel assemblages of archeological finds are also known from western Ukraine. The broad chronological span of the discussed notions may prove the hypothesis that they reflect a relatively short chronological horizon, probably limited to the 17th century BC. The funerary practices of the Trzciniec culture were very diverse already at the early stages of its development and included flat cremation graves with urns, pit-graves and diverse forms of both single and multiple inhumations. Inhumation and cremation graves have also been found in mounds.

Keywords: Bronze Age, Trzciniec culture, cremation, inhumation, burial mounds, chronology

Received: 4.07.2013; Revised: 16.09.2013; Accepted: 13.12.2013

Introduction

The funerary practices of the Trzciniec culture were very diverse as manifested by both flat and mound cemeteries with inhumation and cremation graves, as well as traces of partly cremated human remains. The graves contained from one to several individuals and in some instances fragmentary burials have also been observed. Single graves are found in secluded locations or within settlements. Bi-ritual cemeteries are also known. Among cremation burials we can distinguish both urn and pit graves. It must be noted, however, that the examples listed above represent only a small fraction of the diverse funerary practices of the Trzciniec culture.

So far the chronology of funerary practices of the Trzciniec culture has not attracted significant scholarly attention. This mainly resulted from various difficulties in dating the archaeological material. Although some attempts at periodisation of certain geographical areas have been conducted, the results of these studies have not been widely

---

* Archaeological Museum, Senacka 3 st., 31-002 Kraków, Poland; jacek.gorski@ma.krakow.pl

disseminated. Until present, the major focus in academic literature was on cremation practices which appeared in the final phases of the development of the Trzciniec culture and which consequently heralded the coming of the Lusatian culture. It has also been argued that some cremation graves could be associated with the early stage of development of the Trzciniec culture.

Recent advancements in the studies of chronology allowed for distinguishing an early group of Trzciniec culture burials. They enable us to analyse the diversity of funerary rites in the early stages of its development.

Selected features of funerary rites and their origin

Cremation, as a way of treating the body, is known already from the Palaeolithic. It was also occasionally practiced in the Mesolithic and Neolithic, when inhumation became the dominant funerary rite (see Bugaj 2009 for further references). As always, however, there are some exceptions to this situation and these require further exposition (e.g. Kadrow 2001, 113, 123). At the beginning of the Bronze Age in Central Europe the cremation rite was particularly common in the Carpathian Basin (e.g. Machnik 1987, 96; Kadrow 2001, 124).

It is evident that during this time cremation graves were also present at late-phase cemeteries of the Otomani-Füzesabony culture. The cemetery in the village of Streda nad Bodrogom is a good example (Polá 1960, 299–386), and can be argued to mark the beginning of Piliń culture when cremation becomes very popular (Furmanek 1977).

Before the emergence of the Trzciniec culture, cremation rites were performed also in the areas located to the east of Poland. Examples of cremation graves are known from the Middle Dnieper culture and from the territories located within the Dnieper, Desna and Prypiat basins (Koško 2001, 410). Charred and burnt bones were found in wooden constructions in the cemetery at Prorva, site no. 1, in Belarus and they have recently been published by Krywalcewicz (2007). In Poland cremation graves dated to the late Bronze Age are sporadically found in the territory of the Únětice culture (e.g. Kadrow 2001, 121). There are no traces of cremation graves in south-eastern Poland and the Mierzanowice culture. In Pre-Lusatian culture, as well as in other groups belonging to the Tumulus culture, cremation rites occur in the earli-

est phase of their development and are infrequent. Much more examples of cremation rites are known from the phase of transition to the Lusatian culture (Gedl 1975,82, 91–92, 94–99).

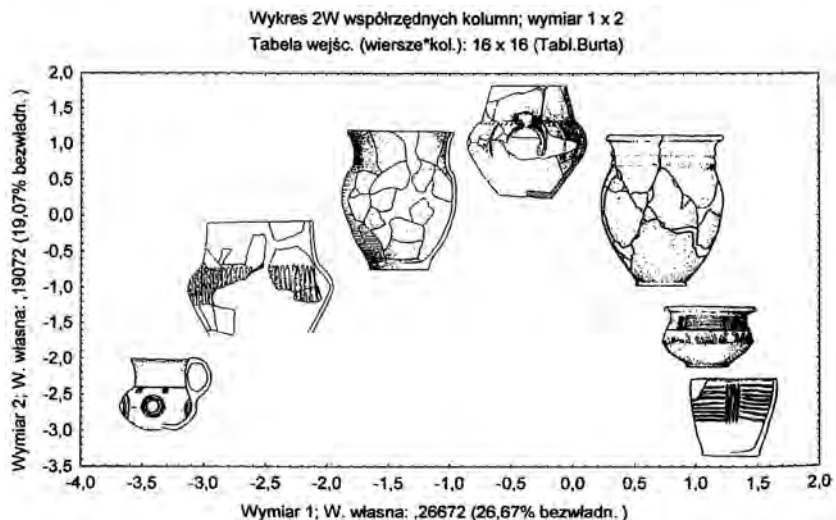
The origin of cremation in the Trzciniec culture still remains unexplained and in the light of our current knowledge it appears to be a rather complicated phenomenon. It should be taken into account that in such a large area the inspirations for the cremation rite could have had different backgrounds and may have been adapted independently of each other. In general, the cremation rite in cemeteries, in the form of single cremations and in bi-ritual burials, is more frequent in the northern areas of the Trzciniec culture. One must agree with Przemysław Makarowicz who claimed that the origins of cremation lie in the megalithic and post-megalithic traditions ('post-amphoric' – Makarowicz 2010, 384). Moreover, he stated that the spread of the cremation rite to the basins of the Dnieper, Desna and Prypiat Rivers occurred within the framework of the Middle Dnepr culture and other "corded" groupings in the Volynia upland and in the Dniester basin (Makarowicz 2010, 384–385). Some time ago it was believed that the cremation graves in the western part of this area belong to Otomani-Füzesabony culture (Kempisty 1978,408; Cabalska 1980, 61; Makarowicz 2010, 385–386). However, in the light of latest studies of chronology, it is possible to offer alternative interpretations of the origin of cremation rites. The relation between the cremation rite and the Trzciniec culture in Małopolska is evident long before the Transcarpathian influences (Górski 1994a,56–57; 1994b, 38).

Mass graves with consecutively buried bodies are common among prehistoric communities since the Middle Stone Age (Kozłowski 1999,125). The evidence of such burials in the Funnel Beaker culture, the Globular Amphora culture, the Single Grave culture, the Corded Ware culture and the Únětice culture is important for our current considerations (see Makarowicz 2010, 377–281 for a detailed discussion). The cremation rite in the Trzciniec culture and the Globular Amphora culture seem to share many similar features e.g. body decomposition, houses of the dead, non-anatomical body positions (Makarowicz 2010, 383). Nevertheless, we ought to bear in mind that these features are also known from a wide range of regions.

The chronological evidence for early Trzciniec culture

In order to reconstruct prehistoric processes it is essential to have well-dated materials with a short chronology. Recent advancements in the periodisation of Trzciniec culture have allowed for identifying a group of finds with a relatively short chronology. The most reliable results of chronological studies are those from eastern Małopolska, which is due to the occurrence of assemblages of finds, or groups of finds deposited at a particular time (Górski 1997; 2007). The oldest materials are defined as belonging to type A1. These represent an early stage of the development of pottery. On stylistic basis this group is characterised by the predominance of incised motifs with horizontal grooves in the upper part of the vessels over plastic decorations (horizontal strips).

The main forms of ceramics from this phase are S-shaped vases with a smooth outline (type W.2.1 and W.2.2) and small, one-piece beakers (type P.1) decorated in a similar way to the vases. The early chronology of these materials in the Trzciniec culture has been well documented. This is suggested by the analysis of the division of ceramics as well as other statistical studies (including correspondence analysis – Fig. 1). The acquired data is also supplemented by radiocarbon

Fig. 1. Results of correspondence analysis of selected features of ceramics from Niecka Nidziańska loess areas (after Górski 2007)

Ryc. 1. Wyniki analizy korespondencji wybranych cech ceramiki z terenów lessów Niecki Nidziańskiej (wg Górski 2007)

dating and the co-occurrence of some archaeological finds with well dated bronze objects. In recent years this issue has been studied very carefully (Górski 1997; 2007, 49–56, 91–94). In western Małopolska the finds belonging to type A1 appeared before 1600 BC, and therefore preceded phase B of the Bronze Age. It is possible that the decreasing number of engraved motifs and the growing popularity of horizontal strip decoration of ceramics were not only evident at the sites located in the vicinity of Kraków, but had a wider geographical span. If we consider the formalised system of periodisation, the changes in ceramics are mostly visible in types A1 and A2 (discussed in detail in Górski 2007, 75–82).

Vases classified within types W.2.1 and W.2.2 (cf. Górski 2007, 19, fig. 16) differ with regard to their proportions and other features. Some vases have legs fixed to the base while others have flat bases. Different forms of the rims can also be observed, including thicker and diagonal rims, as well as rims which are thin and round. However, they share the common feature of a horizontal groove under the lip. The part located above the body of such vases is usually ornamented with horizontal grooves beneath which are numerous arches and decorations made with the use of a stamp etc. Very often the chain of horizontal grooves on the neck of the vase is often interrupted by vertical 'ribs' or multiple vertical grooves. When the body of the vase is ornamented it is often covered by wide fluting, thin grooves or engraved and usually diagonal lines. Such vessels are commonly found in the southern areas of the Trzciniec culture and are known almost exclusively from Małopolska (Górski 2003, 103–105, fig. 9). It is worth noting that the majority of vessels without fluting decoration are known from this area and the northern frontiers of the Trzciniec culture (Górski 2007, 92; Bugaj 2008, fig. 20:4).

Another characteristic type of vessels, which unquestionably demonstrate stylistic and formal features of Trzciniec culture ceramics, are one-piece beakers (type P.1; Górski 2007, 19, fig. 15). The beakers are rather small in size and they are found relatively rarely. They are decorated with horizontal grooves, sometimes interrupted by groups of vertical grooves. In some regards these features are similar to the decorations on the vases discussed above. Their early chronology within the periodization of the Trzciniec culture is confirmed by their concurrence in closed assemblages and at settlements with vases of W.2.1 and

W.2.2 types (Górski 2007, 49–56). One-piece beakers can be found in the southern areas of the Trzciniec culture, while the vessels from the northern area are undecorated (Grygiel 1987, fig. 10:2; Makarowicz 1998, chart No. 28:3; Bugaj, fig. 22:2).

Both types of vessels are easy to identify and mainly found in the southern areas of the Trzciniec culture. It seems that in this area the vases are significantly older than the ones with Transcarpathian culture elements from phase B1 of the Bronze Age. Type A1 vases and vases with Transcarpathian features rarely occur together (Górski, Wróbel 2000, fig. 7). In the light of the arguments presented above, it seems justified to date the graves containing one of discussed types of vessels to the early phase of the Trzciniec culture.

Analysis of the dataset

Leading from the discussion above it is possible to list graves containing type W.2 vase and/or type P.1 beaker. These have been discovered at the following sites: Błonie, site no. 1, Łęczyca County (Fig. 2: 1; Jażdżewski 1948, 110–111), Kłosińska 1997, 143, tabl. VIII: 3); Błonie, Sandomierz County (Fig. 2: 2; grave 25; Jamka 1963, 117–119, fig. 1a); Dubeczno site no. 1, Włodawa County (Fig. 2: 3–6; Taras 1995, 202, tabl. XV–XXIII), Grodzisko Dolne, Leżajsk County, grave 1 (Fig. 3: 1–3), grave 4 (Fig. 3: 4–6) and grave 10 (Fig. 3: 7) (Czopek 2007, 44–49, tabl. VI: 1–3, 5, 11), Lublin-Zemborzyce-Dąbrowa (Fig. 3: 8–11; Kłosińska 1987), Miernów, Pińczów County (Fig. 4: 1–3; mound I, grave 1; Kempisty 1967; 1978), Nowa Huta-Mogiła, site no. 55, district C2 (Fig. 4: 4; Rachwaniec 1985, 138–139; Górski 1993, 81), Nowa Huta-Cło, site no. 65 (Fig. 4: 5–8; grave 108; Górski, Wróbel 2000), Okalew, site no. 3, Wieluń County (Fig. 5: 1–2; mound 10, grave 1; Abramek 1971), Polesia, site no. 1, Łowicz County (Fig. 5: 3–6; grave F1248 – Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011, 30, fig. 2.13: 1–4), Sandomierz, site no. 78 (Fig. 6: 7, 8; Ścibior, Ścibior 1990, 175, 177, fig. 18); Słonowice, site G, Kazimierz County (unpublished materials), Wolica Nowa, site no. 1, Włocławek County (Fig. 5: 7–8; grave 4; Jażdżewski 1948, fig. 62–63), Złota, site Grodzisko II, Sandomierz County (Fig. 6: 1–3; Jamka 1963, 120–122, fig. 3), Żerniki Górne, site no. 1, Busko County, grave 72 (Fig. 6: 4–6; Kempisty 1978, 194–198, fig. 239; 240; 241, 3; 242, 1–3). This group also includes site no. 6 at Guciów, Zamość

County (the materials from this site are currently being examined by the author of this paper).

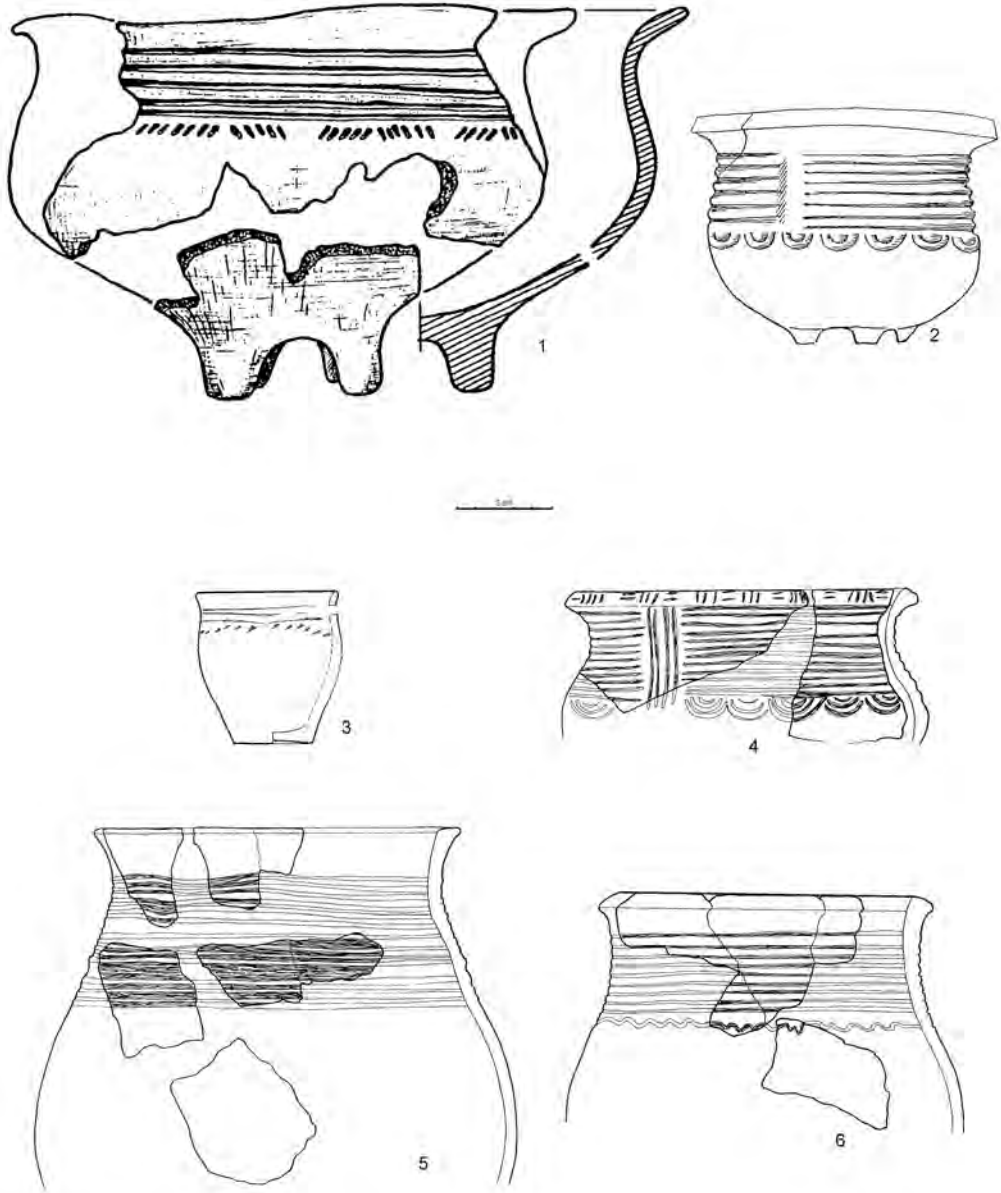
The following list, perhaps incomplete, should also be supplemented by four other sites: Błonie, Sandomierz County (Fig. 7: 1; grave 213; Jamka 1963, fig. 1b), Sarnowo site no. 1a, Włocławek County (Fig 7: 3–6; Grygiel 1987: 74–75, fig. 10), Piaseczno, site no. 1 “Krowia Góra”, Sandomierz County (Fig. 7: 2; Czopek 1994, 31, fig. 3: a, 4: a), Jarosław, site “St. Michael’s square” (Fig. 7: 7–9; Kociuba 1998). The graves from Błonie and Jarosław did not contain any human remains, but this could be due to the poor quality of the excavation, or the limitations in observing and recording archaeological data during rescue excavations. The author of the studies conducted in Piaseczno assumed that there could have been a connection between two complete vessels and the skeletal remains discovered there (Czopek 1994, 31). Unfortunately, there are no further details about the archaeological discoveries in Sarnowo, apart from the fact that an assemblage of vessels was found in an inhumation grave.

A cremation grave containing a characteristic vase that functioned as an urn was found at Błonie near Łęczyca (Fig. 2: 1). A similar case has also been noted and at Błonie in the Sandomierz Upland. Traces of cremated bones have been found inside a legged vase; interestingly the vessel was standing upside down (Fig. 2: 2). It is believed that the occurrence of burnt bones inside the vessel could have been accidental and came from the pit graves of the La Tène period (Jamka 1963, 122). Today it is commonly known that the vessels deposited in graves upside down belong to the Trzciniec culture. Both of the discussed graves were flat.

A multiple inhumation grave at Dubeczno was discovered under a mound. The humus layer contained badly damaged and disarticulated remains of probably six individuals. They were accompanied by burnt animal bones of a cow, sheep/goat and a pig. Different parts of the mound contained ceramic and flint deposits (Fig. 2: 3–6) together with a partly preserved and richly decorated vase (Taras 1995, 49, 202, tabl. XVII: 1).

Three flat graves, which meet the requirements set within this article, were found in the inhumation cemetery at Grodzisko Dolne (Czopek 2007). The grave-pits were orientated E-W and the bones were only partially preserved. The first grave contained teeth of one individual,

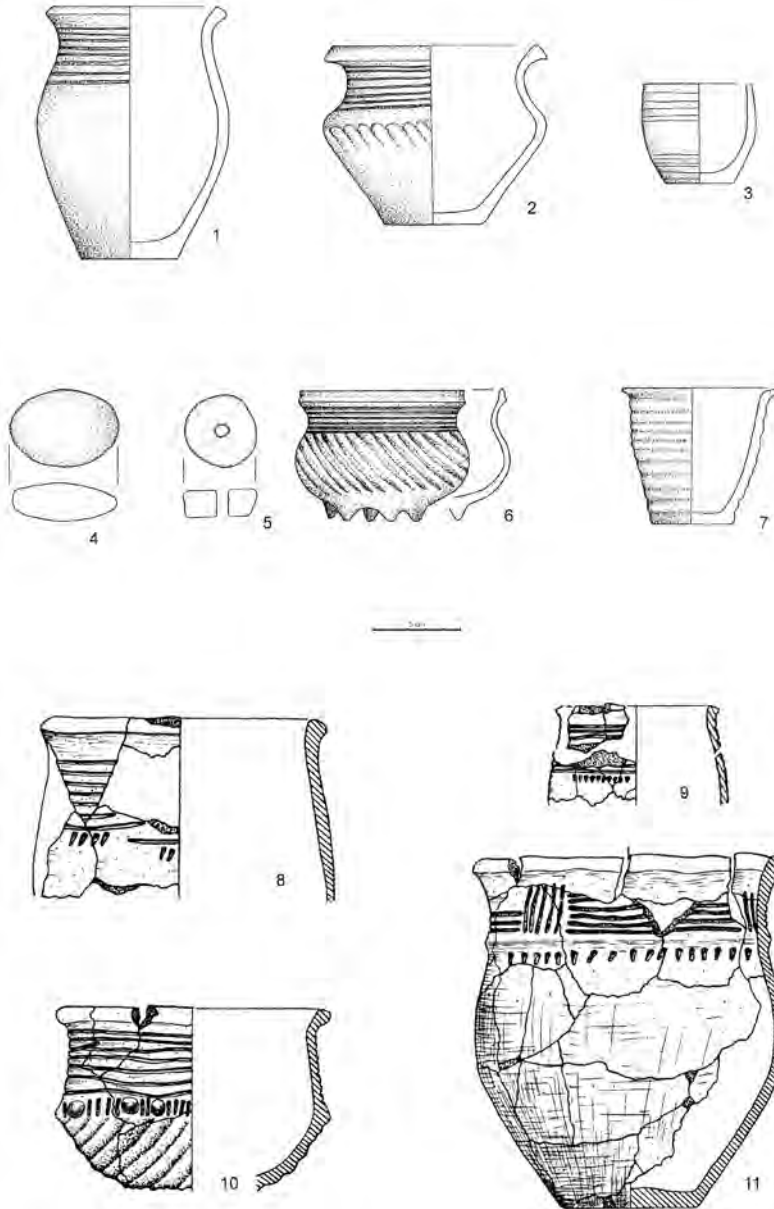

Fig. 2. 1 – urn from grave at Błonie, Łęczyca County; 2 – urn from grave at Błonie, Sandomierz County; 3–6 – selected ceramic deposits from a burial mound at Dubeczno; after Jamka 1963; Taras 1995; Kłosińska 1997

Ryc. 2. 1 – popielnica z grobu w Błoni, pow. łęczycki; 2 – popielnica z grobu w Błoni, pow. sandomierski; 3–6 – depozyty ceramiczne z kurhanu w Dubecznie (wybór); wg. Jamka 1963; Taras 1995; Kłosińska 1997

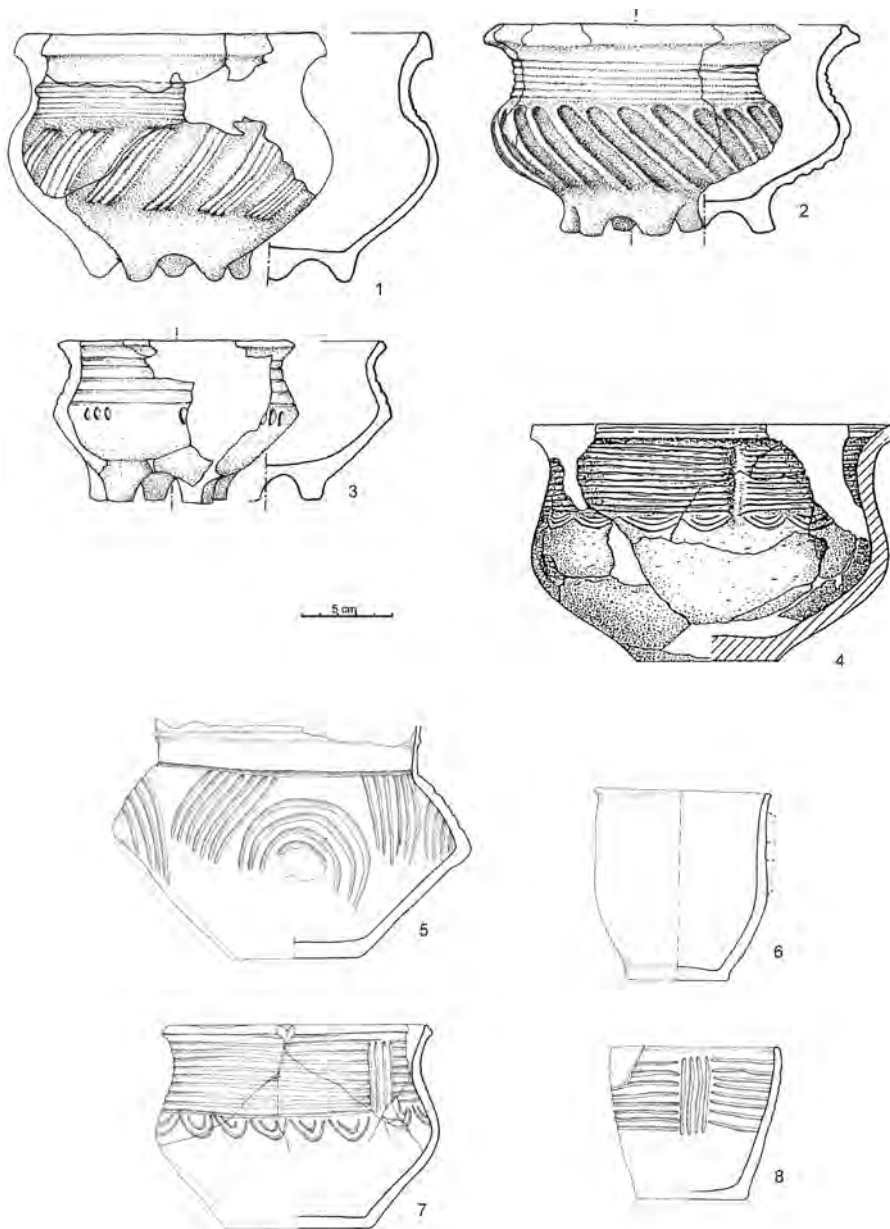
Fig. 3. 1–3 – furnishings of inhumation grave 1 from Grodzisko Dolne; 4–6 – furnishings of inhumation grave 4 from Grodzisko Dolne; 7 – furnishings of inhumation grave 10 from Grodzisko Dolne; 8–11 – selected ceramic deposits from a burial mound in Lublin-Zemborzyce; after Kłosińska 1986; Czopek 2007

Ryc. 3. 1–3 - wyposażenie grobu szkieletowego nr 1 w Grodzisku Dolnym; 4–6 – wyposażenie grobu szkieletowego nr 4 w Grodzisku Dolnym; 7 – wyposażenie grobu szkieletowego nr 10 w Grodzisku Dolnym; 8–11 – depozyty ceramiczne z kurhanu w Lublinie-Zemborzycach (wybór); wg Kłosińska 1986; Czopek 2007

grave 4 was a double grave and the third grave did not contain any bones (Czopek 2007, 44–45, 49). The furnishings of grave 1 comprised three vessels found in different places inside the pit (Fig 3: 1–3). All of the graves were decorated with lines or vertical flutes. Among the discovered vessels was an S-shaped pot, a vase decorated with diagonal flutes and a small, one-piece beaker. At Lublin-Zembożyce, in the layer of humus under the mound, badly preserved and burnt teeth remains were discovered (Kłosińska 1986, 202; 1987, 44). The same layer contained two clusters of pottery that included a richly decorated vase and S-shaped, gently profiled pots (Fig. 3: 8; 9, 11) ornamented with horizontal grooves and stamp imprints (Kłosińska 1986, fig. 2).

Mound I at Miernów (Kempisty 1967) contained a cremation burial of several individuals (a woman and two children) which was located in its very centre in a shallow pit. Above the burial was a layer comprising the remains of an undefined wooden construction in the shape of a platform (Kempisty 1967, 158). Three richly decorated legged vases were discovered within this wooden construction (Fig. 4: 1–3; Kempisty 1967, 9–11). Parts of a female cranium and skeletal remains of two other individuals, possibly men, were found in the eastern part of the mound. The upper layers of an older mound of the Corded Ware culture contained a male skeleton lying in a crouched position on the left side (Kempisty 1967, 160–162).

In the Kraków-Nowa Huta area two flat graves were discovered. An interesting cremation pit grave was found on site no. 55 in the area of Wanda mound in Mogiła. The remains of burnt bones and ceramics were found in the fill of the grave at the depth ranging from 20 to 130 cm. Contrary to earlier assumptions, there was no evidence of a cremation layer (cf. Górski 1994c, 56). A vase with horizontal flutes, concentric arches and lines engraved on the edge was also found in the fill of the grave (Fig. 4: 4; Górski 1993, tabl. I: 25). Another multiple inhumation burial, containing skeletal remains of three individuals (an adult man and two teenage children), was discovered in a pit at Cło (district of Kraków). Interestingly, the grave-pit was reminiscent of archaeological features usually found at settlement sites. The deceased were accompanied by four well preserved vessels including a vase, a beaker, a jug and an amphora (Fig. 4: 5–8). It is noteworthy that all of the vessels were damaged before being placed in the grave (Górski, Wróbel 2000).

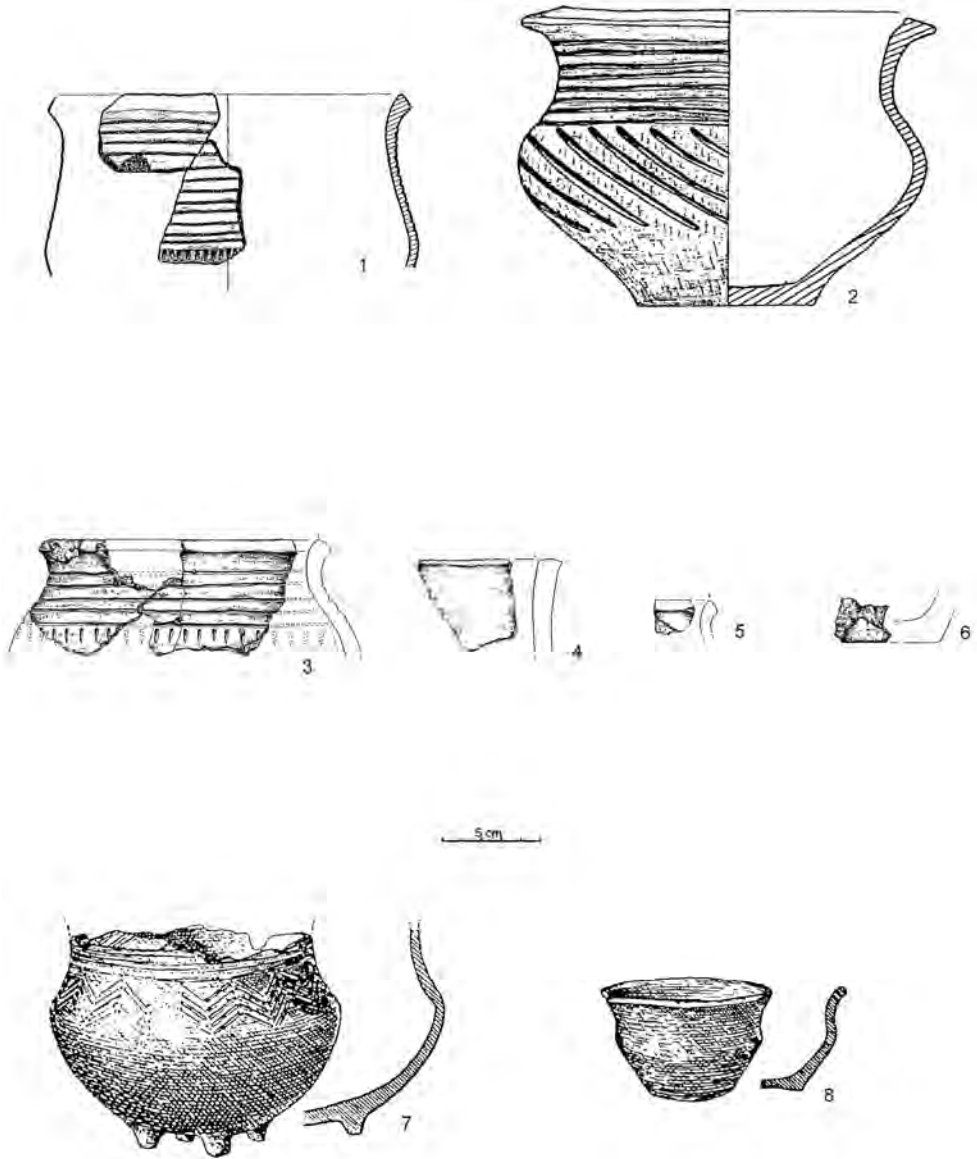
Fig. 4. 1–3 – deposit of pottery found above a cremation grave in a mound at Mierńów; 4 – vase from a cremation grave in Kraków-Nowa Huta-Mogila; 5–8 – furnishings of multiple inhumation grave in Kraków-Nowa Huta-Cło; after Kempisty 1967; Górski 1993; Górski, Wróbel 2001

Ryc. 4. 1–3 – depozyt naczyń nad grobem ciałałnym w kurhanie w Mierńowie; 4 – waza z grobu ciałałnego w Krakowie-Nowej Hucie-Mogile; 5–8 – wyposażenie zbiorowego grobu szkieletowego w Krakowie-Nowej Hucie-Cło; wg Kempisty 1967; Górski 1993; Górski, Wróbel 2001

Other inhumation graves were found under mound 10 at Okalew. Grave 1 contained two S-shaped vases (Fig 5: 1–2), one of which was decorated in a way typical of the Trzciniec culture. The other vase had a slightly thicker rim, a neck decorated with cord imprints, and a stamped shoulder (Abramek 1971, fig. 4d, o), ornamentation that is typical of the Samborzec group of the Mierzanowice culture (Górski 2007, 93). The early chronology of the burials may be supported by the finds from grave 2, which was discovered under the same mound and contained a pin with a semi-circular head and a vertically bored eye (Abramek 1971, fig. 4: f), in a style of the Únětice culture (Kłosińska 1994, 9).

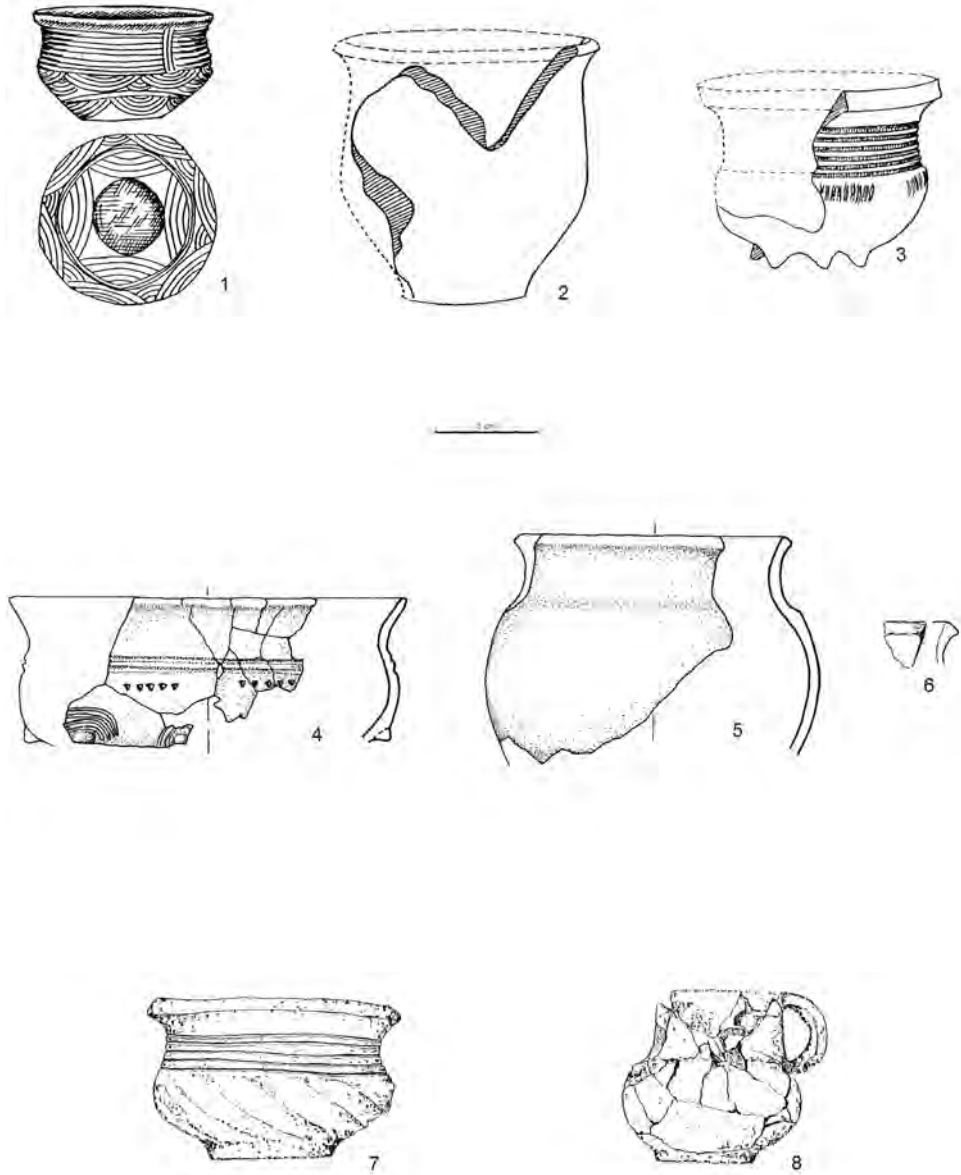
An interesting grave found within the multi-phase settlement complex of the Trzciniec culture in Polesie, site no. 1, was recently published by Górski *et al.* (2011). The polygonal and irregular burial-pit contained some charred human bones, but it was unfortunately impossible to confirm the original position in which the deceased was buried. Among many pieces of ceramics, there was a typical vase with horizontal grooves and stamp imprints (Fig. 5: 3–6; Górski *et al.* 2011, fig. 2.13: 1).

During rescue excavations in Autumn 2012 on site G (5) in Słonowice a single, flat inhumation grave containing a vase of type W.2 and a beaker of type P.1 was discovered (Marcin Przybyła and Sławomir Chwałek, personal communication, gratefully received). It is also possible that another inhumation grave (no. 4) was found in a flat cemetery at Wolica Nowa. No traces of a skeleton were found (possibly decomposed? – Jażdżewski 1948, 122–123), and there is no information about the size and spatial location of the pit. The evidence that we have at hand implies that this was a deposit of two vessels (Fig. 5: 7–8; partly preserved legged vase and a small bowl – Jażdżewski 1948, fig. 62–63). Ceramic deposits are not only common under mounds (Górski 2010, 369–372), but they have also been found in other funerary contexts (Polesie, site No. 1 – Górski *et al.* 2011, 153–154). Another inhumation grave (incomplete?) was found at Złota in a large burial pit (220 x 170 cm) orientated NW-SE. The vessels discovered at the bottom of the pit included two vases (one with legs) and an S-shaped pot (Fig. 6: 1–3; Jamka 1963, 120–122, fig. 3). A multiple, inhumation grave, mostly destroyed during construction works, was found in Sandomierz. A fluted vase and a jar were discovered next to one of the skeletons (Fig. 6: 7–8; Ścibor, Ścibor 1990, 175, 177, fig. 18).

Fig. 5. 1–2 – furnishings of inhumation grave 1 from mound 10 at Okalew; 3–6 – ceramics from grave F1248 from Polesie with charred bones; 7–8 – deposit of pottery from a grave (?) in Wolica Nowa; after Jażdżewski 1948; Abramek 1971; Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011

Ryc. 5. 1–2 – wyposażenie grobu szkieletowego nr 1 z kurhanu 10 w Okalewie; 3–6 – ceramika z grobu F1248 z nadpalonymi kośćmi w Polesiu; 7–8 – depozyt naczyń z grobu (?) w Wolicy Nowej; wg Jażdżewski 1948; Abramek 1971; Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011

Fig. 6. 1–3 – furnishings of inhumation grave from Złota; 4–6 – selected furnishings from multiple inhumation grave 72 in Żerniki Górne; 7–8 – furnishings of an inhumation grave from Sandomierz; after Jamka 1963; Kempisty 1978; Ścibior, Ścibior 1990
Ryc. 6. 1–3 – wyposażenie grobu szkieletowego w Złotej; 4–6 – wyposażenie (wybór) zbiorowego grobu szkieletowego nr 72 w Żernikach Górnych; 7–8 – wyposażenie grobu szkieletowego w Sandomierzu; wg Jamka 1963, Kempisty 1978, Ścibior, Ścibior 1990

A mass inhumation grave was found at Żerniki Górne. The burial-pit was rectangular, orientated from N-S, and contained a piece of a characteristic vase (Fig. 6: 4). In the grave there were remains of at least thirteen people. The skulls were found in the northern and southern part of the grave, with the rest of the postcranial remains in the central part, all close together (Kempisty 1978, 194–198, fig. 239, 240).

Cremation graves containing materials typical of A1 groups were found in the mound cemetery at Guciów (the archaeological materials from this site are currently subject to analysis). However, they did not belong to the so-called “multi-layer features of Guciów type” – a concept first introduced by their excavator (e.g. Rogozińska 1961; 1963). The primary humus layer was originally misinterpreted as being a cremation layer. At Guciów some of the rectangular burial pits lined with wooden boards contained scattered and cremated human bones.

Cremation cemetery in Polesie – a special case study

The discoveries made in the Trzciniec settlement complex at site no. 1 in the village of Polesie (south-east Mazowsze) provide some new information on the origin of the cremation rite (Górski *et al.* 2011). The upper layers of the site, which could not be attributed to any specific culture, contained some single, burnt human remains. The bones were usually found in the context of Trzciniec culture ceramics. For our present discussion the most interesting discovery was a group of cremation graves (in total circa 25 graves) in the north-east part of the site. Based on the spatial arrangement of the bones, it is claimed that the discoveries were the remains of cremation graves. About half of the graves were found in an area of 700 square metres. On the basis of the distribution of bones, it is estimated that the cemetery covered an area of circa 5,000 square metres. The cultural layer not only contained bones but also multiple pieces of badly preserved ceramics, probably representing the original assemblages of the graves. It is difficult to reconstruct the rituals conducted at the site. The possibilities include a destroyed urn cemetery and a layered cemetery with mixed pieces of bones and ceramics. According to the radiocarbon dating, the chronology lies between 1745/1670 BC and 1385/1335 BC. The earliest dates mark the beginning of settlement of the Trzciniec culture on the site (Górski *et al.* 2011, fig. 3.23). Some pieces of ceramics found alongside cremated bones may belong

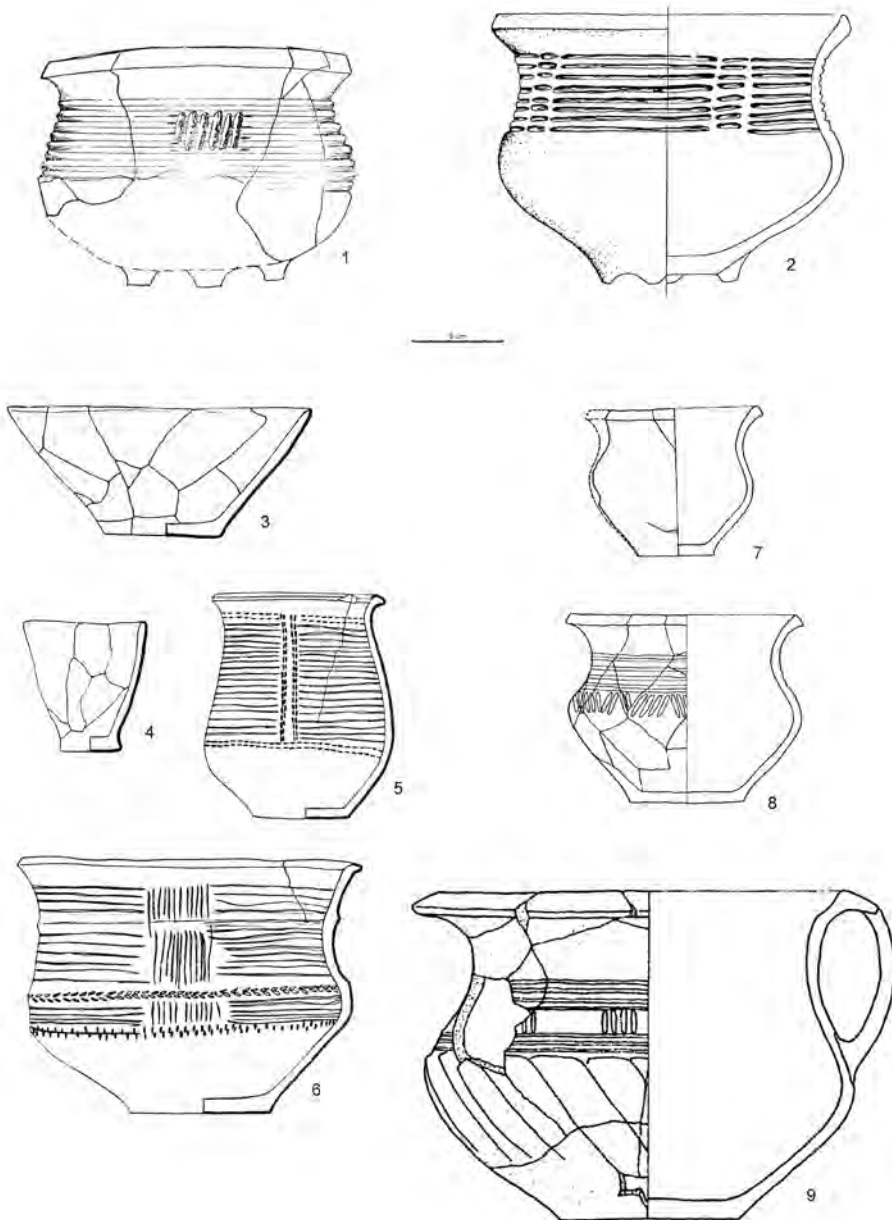
to the classical developmental stage of Trzciniec culture. Other pieces certainly come from the early developmental stage of the Trzciniec culture as they show some relation to the Iwno culture and Linin horizon (Górski *et al.* 2011, 155, 159). Linin is a village in the administrative district of Gminna Góra Kalwaria, within Piaseczno County, Mazowieckie Voivodeship in east-central Poland.

The oldest radiocarbon dates from the human bones at Polesie are about one hundred years older than the first Tumulus culture cremation burials and the early influence of the Otomani-Füzesabony culture on the Trzciniec culture. At present the only plausible hypothesis is that the funerary rite involving cremation, which at least in some of the areas was connected with the original Trzciniec culture, was only known at the developmental stage of the culture. However, the results of the fieldwork and badly preserved sites (usually small and short-term ones, located in the dunes), do not allow this hypothesis to be proven. It is worth noting the fact that another cremation grave was found underneath a recently discovered mound at Koryciny, site no. 6 (Siemiatycze County) (Pawlata 2009, 21, 30–31).

The oldest graves of the Trzciniec culture

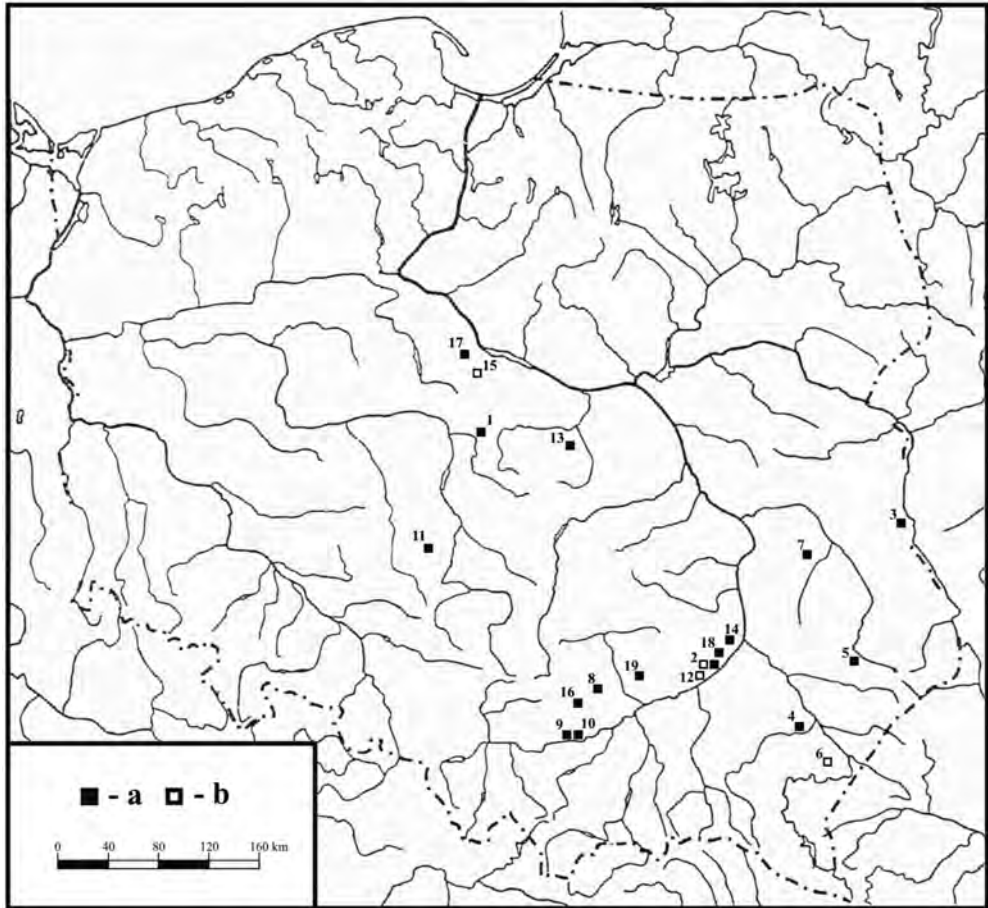
The number of graves analysed herewith is relatively small since and at 16 sites only 19 graves were found. Several graves were also discovered in other areas belonging to the Trzciniec culture, but unfortunately they are very poorly documented (Fig. 8). One grave was discovered in a cemetery at Wolica Nowa in Kujawy and another probably at Sarnowo.

Other graves were found in south-east Mazowsze (Polesie, site no. 2) and the neighbouring lowlands near Łęczycza (Błonie) and Sieradz (Okalew), and at a site at Dubeczno (Polesie Lubelskie). Further burials were also discovered in Lublin Upland in Lublin-Zemborzyce and in Guciów in Roztocze. A few graves are known from the loess lands in the Sandomierz area (Błonie, Sandomierz, Złota) and in the Miechów area (Miernów, Nowa Huta-Mogiła, Nowa Huta-Cło). There is a mound cemetery at Żerniki Górne, situated on the loess land on the left bank of Nida River. Another site was discovered at Piaseczno, and the last one at Grodzisko Dolne, in the Sandomierz Basin by the lower Wisłok River. The graves under discussion are found more often in upland areas than in the lowlands.

Fig. 7. 1 – vessel from grave (?) 213 in Błonie, Sandomierz County; 2 – vessel from an alleged inhumation grave in Piaseczno; 3–6 – furnishings of an alleged inhumation grave in Sarnowo; 7–9 – deposit of vessels (grave?) from Jarosław; after Jamka 1963; Czopek 1994; Grygiel 1987; Kociuba 1998

Ryc. 7. 1 – naczynie z grobu (?) 213 w Błoni, pow. sandomierski; 2 – naczynie z domniemanego grobu szkieletowego w Piasecznie; 3–6 – wyposażenie domniemanego grobu szkieletowego w Sarnowie; 7–9 – depozyt naczyń (grób ?) z Jarosławia; wg Jamka 1963, Czopek 1994, Grygiel 1987, Kociuba 1998

Fig. 8. Certain (a) and alleged (b) cemeteries from the early horizon of the Trzciniec culture in Poland. 1 – Błonie, site 1, Łęczyca County; 2 – Błonie, Sandomierz County; 3 – Dubeczno, site 1, Włodawa County; 4 – Grodzisko Dolne, Leżajsk County; 5 – Guciów, Zamość County; 6 – Jarosław, St. Michael’s Square; 7 – Lublin-Zemborzyce-Dąbrowa; 8 – Miernów, Pińczów County, mound 1; 9 – Kraków-Nowa Huta-Mogiła, site 55; 10 – Kraków-Nowa Huta-Cło, site 65; 11 – Okalew, site 3, Wieluń County; 12 – Piaseczno, site 1 “Krowia Góra”, Sandomierz County; 13 – Polesie, site 1, Łowicz County; 14 – Sandomierz, site 79; 15 – Sarnowo, site 1a, Włocławek County; 16 – Słonowice, site G, Kazimierz County; 17 – Wolica Nowa, site 1, Włocławek County; 18 – Złota, Grodzisko II, Sandomierz County; 19 – Żerniki Górne, site 1, Busko-Zdrój County, grave 72

Ryc. 8. Pewne (a) i domniemane (b) stanowiska grobowe z wczesnego horyzontu kultury trzcinieckiej na ziemiach polskich. 1 – Błonie, stan. 1, pow. łęczycki; 2 – Błonie, pow. sandomierski; 3 – Dubeczno, stan. 1, pow. włodawski; 4 – Grodzisko Dolne, pow. leżajski; 5 – Guciów, pow. zamojski; 6 – Jarosław, stan. „Plac św. Michała”; 7 – Lublin-Zemborzyce-Dąbrowa; 8 – Miernów, pow. pińczowski, kurhan I; 9 – Kraków-Nowa Huta-Mogiła, stan. 55; 10 – Kraków-Nowa Huta-Cło, stan. 65; 11 – Okalew, stan. 3, pow. wieluński; 12 – Piaseczno, stan. 1 „Krowia Góra”, pow. sandomierski; 13 – Polesie, stan. 1, pow. łowicki; 14 – Sandomierz, stan. 79; 15 – Sarnowo, stan. 1a, pow. włocławski; 16 – Słonowice, stan. G, pow. kazimierski; 17 – Wolica Nowa, stan. 1, pow. włocławski; 18 – Złota, stan. Grodzisko II, pow. sandomierski; 19 – Żerniki Górne, stan. 1, pow. buski, grób 72

The grave goods from the discussed graves are homogeneous. In some cases a single vase was the only object accompanying the deceased. In the graves from Błonie in Łęczyca County and from Błonie in Sandomierz County, the vase functioned as an urn (Fig. 2: 1, 2). The vases found at Nowa Huta-Mogiła (Fig 4: 4) in Miernów (Fig. 4: 1–3) and in Lublin-Zemborzyce (Fig. 3: 10) belong to cremation graves. Each of the graves was different. The one in Nowa Huta was flat with the bones and pieces of the vase found at different depths inside the burial pit; the ones from Miernów and Lublin came from mound burials. Moreover, three legged vases, a multiple inhumation grave (probably representing a fragmentary burial) and a single grave with unburnt remains, were discovered within the mound at Miernów. The grave from Lublin was located under a mound. It was probably a single grave as suggested by the remains of several burnt teeth. Other burial goods found in the grave included a characteristic vase, an S-shaped pot typical of the Trzciniec culture and two badly formed, bag-shaped pots (Fig. 3: 8, 9, 11). The pots were decorated with horizontal grooves and stamp imprints. Several partly burned bones and badly preserved vessels including type W.2 vases were found at Polesie (Fig. 5: 3).

Inhumation graves are very diverse. Unfortunately, they cannot be discussed in great detail because the skeletal remains are poorly preserved. Within this group of burials we can distinguish single and flat graves (Grodzisko Dolne, grave 1, Słonowice, site G). Both of the grave-pits contained a W.2 vase and a P.1 beaker. Moreover, a pot was found inside a pit at Grodzisko (Fig. 3: 1–3). The incomplete (?) grave from Złota contained three vessels, two W.2 vases and a pot (Fig. 6: 1–3). Numerous burial goods including a vase, a beaker and an amphora were found in a grave containing the remains of three individuals at Nowa-Huta-Cło (Fig. 4: 5–8). Interestingly, the number of vessels is the same as the number of the deceased. The double grave at Grodzisko Dolne (grave 4) contained only a legged vase (Fig. 3: 6). In another grave, in the same town, there were no bone remains but only a characteristic beaker (Fig. 3: 7). Inside the damaged inhumation grave from Sandomierz there were two vessels (Fig. 6: 7, 8). Another mass grave with over a dozen individuals at Żerniki Górne (Fig. 4–6) contained partly preserved vessels that were found in three different parts of the grave-pit. No bone remains were discovered in connection with the vessels in the cemetery at Wolica Nowa (Fig. 5: 7, 8). It

is possible that this was simply a deposit of ceramics. A vessel found in the cemetery at Błonie (Fig. 7: 1) could have been deposited with similar intentions in mind, as it was not accompanied by any human bones (Sandomierz County, grave 213).

The vases which are of most interest here were found in grave 1 underneath mound 10 in Okalewo (Fig. 5: 1, 2). The deposit of ceramics discovered in the mound at Dubeczno included a decorated W.2 vase (Fig. 2: 4). Beneath the mound there was an inhumation grave with disarticulated skeletal remains. In this context also burnt animal bones were found.

The graves analysed above are relatively poorly furnished and most of them included only vessels. Some of the vessels were found complete, some partly preserved, while others seem to have been intentionally damaged before being placed in the burial pit (Nowa Huta-Cło; Górski, Wróbel 2000). Objects made of bronze are rare. One of these was a pin with a looped head found in a grave at Okalewo (Abramek 1971, fig. 4: e), and the other discovery included two discs found in a burial at Miernowo (Kempisty 1967, fig. 12).

Discussion and Conclusions

Within the chronological framework presented in the first part of this paper, the discussed graves represent the oldest horizon of the Trzciniec culture which is not of a local character. It is evident in almost all of the western areas represented by the Trzciniec culture. Taking the few radiocarbon dates and the comparative analysis into account it seems that most of these graves (some of which form assemblages) may refer to the dawn of phase A2 of the Bronze Age. The only evidence of phase B1 features is the vessel found at Nowa Huta-Cło (and maybe a jug found in Sandomierz). There is a lack of evident references to the Otomani-Füzesabony and Maďarovce cultures. It is probable that most of the graves date to the 17th century BC, which may be indirectly confirmed by the find of a pin with a bored head in a mound at Okalewo, and a vase decorated in a way typical of the Samborzec group of the Mierzanowice culture (see above).

The origin of W.2 vases, including the ones with legs, is debatable and remains an open question. The vases are decorated in a manner typical of the Trzciniec culture (i.e. horizontal grooves and stamp

imprints). The origin of ornamentation with wide, diagonal grooves seems to be a particularly interesting subject for further discussion. The distribution of the fluted vases shows that they are mostly found in the southern areas of the Trzciniec culture (Górski 2003, 103–104, fig. 4). Such decoration is also evident in Otomani-Füzesabony culture, and to the north of the Carpathians (Gancarski 1994, fig. 6:2). So far, these are the best arguments confirming the origins of this kind of ornamentation. There is a suggestion that the Trzciniec culture was affected by cultural influences from the south which preceded phase B1 of the Bronze Age. With reference to the absolute chronology these influences took place before 1600 BC, before the emergence of the cremation rite in “the horizon Streda nad Bodgrom”. Taking into account the hypothesis of a northern lowland origin for the Trzciniec culture which arrived in Małopolska as a fully formed culture (Kempisty 1978, 413; Górski, Kadrow 1996,9), and the discovery of early cremation burials at Polesie (Górski *et al.* 2011), it is most probable that the genesis of the cremation rite was local (developed within the Trzciniec cultural milieu), most likely adapted from the cultures of the forest sub-Neolithic (in eastern Poland). A forest environment was known in the earliest developmental stage of the formation of Trzciniec culture. According to P. Makarowicz (2010, 201ff) the Trzciniec culture circle (including its western group) was a place where various forms of cremation and the use of fire during funerary rites played an important role. This also applies to the early stage of its development.

Another important conclusion is the fact that the burial goods found in different geographical areas share the same features. The goods have spread far beyond the Polish lands. Similar assemblages are known from western Ukraine (e.g. Rogozińska 1959, see plates included therein), proving the rapid territorial and chronological expansion of the new trends in ceramics typical of the Trzciniec culture. This process of expansion certainly has to be explained and requires further extensive studies, as it seems that the new trend spread over a very large area in a relatively short time. In the early developmental stage of the cultural group in question, the funerary rites were very diverse.

The discussed matter is also of importance with regard to defining the Trzciniec culture. Some time ago Janusz Czebreszuk criticised the traditional approach to this concept. His critical review was based on the position that “*there is no taxonomic feature that would distinguish*

the Trzciniec cultural circle from the other cultural groups” (Czebreszuk 1996, 154). Moreover, he claimed that with the ceramics, bronze, flint stone production, funerary rites and settlement system, this cultural circle created one great mosaic (Czebreszuk 1996, 154). Czebreszuk also claimed that considering Trzciniec as an archaeological culture is inadequate to the present state of understanding, and that the right concept would be a ‘cultural block’. However, in this case the decoration is rather poor, and based on a pot from Trzciniec with a strip or horizontal grooves, diagonal edges and characteristic structure (the use of coarse-grain temper). It is common for all these features to be present on one vessel (Czebreszuk 2001, 152–153). The suggested cultural block is supposed to provide good information about the discussed issue in the lowland area, but Czebreszuk stated that the “Trzciniec” known from the loess lands neighbouring with Kraków may be defined as an archaeological culture (Czebreszuk 2001, 172).

In summary it may be argued that the “cultural circle” introduced by Czebreszuk correctly describes the earliest developmental stage of the Trzciniec culture. The analysed decoration style of ceramics spread among Middle and Eastern Europe and unified the basic features of the social structures of societies inhabiting various areas. The question that remains to be answered is if it was religion that unified these structures (cf. Gardawski 1969, 394). The most recent attempts at understanding this cultural phenomenon suggest its polythetic character (Dąbrowski 2004; Makarowicz 2010, 394). Moreover, the spatial distribution of some of the features within the discussed phenomena also prove its polythetic character (Górski, Makarowicz 2007, 163–164). Maybe the spread of stylistic forms of the Trzciniec culture should be considered as the “migration of the cultural circle”. However, this “cultural circle” cannot be limited to the S-shaped pot decorated with a horizontal strip and made with the use of a specific technique. At the early developmental stage of the Trzciniec stylistic features, the common element was gently outlined vases and one-piece beakers. These vessels seem to vary from the typical Trzciniec pot, as they were usually found in graves representing diverse burial traditions. It is possible that these vessels are the actual elements that unified the varied funerary customs.

References

- Abramek B. 1971. Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej w Okalewie, pow. Wieluń. Sprawozdanie za lata 1966–1968. *Sprawozdania Archeologiczne* 23, 67–77.
- Bugaj U. 2008. The Bronze Age Settlement from Site 1 in Góra Strękowa, County of Białystok. *Sprawozdania Archeologiczne* 60, 169–249.
- Bugaj U. 2009. Tradycja i zmiana. Recepcja obrządku ciała palnego w epoce brązu na ziemiach polskich. Unpublished typescript stored at Institute of Archeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences in Warsaw.
- Cabalska M. 1980. Związki między kulturą Otomani a kulturą trzciniecką. *Archeologia Polski* 29, 53–65.
- Dąbrowski J. 2004. Ältere Bronzezeit in Polen. Warszawa: Instytut Archeologii i Ethnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Furmánek V. 1977. Pilinyer Kultur. *Slovenská Archaeologia* 25, 251–370.
- Gancarski J. 1994. Pogranicze kultury trzcinieckiej i Otomani-Füzesabony – grupa jasielska. In P. Mitura (ed.), *Problemy kultury trzcinieckiej*. Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, 75–104.
- Gardawski A. 1969. Kultury środkowo-wschodniej Europy w starszej i środkowej epoce brązu (XVI–XII stulecie przed n.e.). *Studia i Materiały Lubelskie* 4, 7–54.
- Gedl M. 1975. *Kultura przedłużycka*. Wrocław: Ossolineum.
- Górski J. 1991. *Osada kultury trzcinieckiej w Jakuszowicach. Część I*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Górski J. 1993. Osada kultury trzcinieckiej i łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile, stanowisko 55 (Analiza materiałów, część I). *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 16, 55–102.
- Górski J. 1994a. Materiały kultury trzcinieckiej z kopca wschodniego w Rosiejowie. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 17, 41–64.
- Górski J. 1994b. Z badań nad chronologią i periodyzacją kultury trzcinieckiej na obszarze lessów podkrakowskich. In P. Mitura (ed.), *Problemy kultury trzcinieckiej*. Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, 23–49.
- Górski J. 1994c. Osada kultury trzcinieckiej i łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile, stan. 55. Analiza materiałów. Część II. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 17, 65–113.
- Górski J. 1997. Główne etapy rozwoju kultury trzcinieckiej na obszarze Nowej Huty na tle przemian tej kultury zachodniej Małopolsce. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 20, 7–37.
- Górski J. 2003. Uwagi o datowaniu i kontekście znalezisk ceramiki o „cechach południowych” w strefie zasięgu kultury trzcinieckiej. J. Gancarski (eds.), *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*. Krosno: Muzeum Podkarpackie w Krośnie, 89–137.
- Górski J. 2007. *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 3)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.
- Górski J. 2010. Niektóre elementy symboliczne w kurhanach kultury trzcinieckiej. In S. Czopek, S. Kadrow (eds.), *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni*

- Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate.* Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 369–378.
- Górski J. and Makarowicz P. 2007. Interakcje kulturowe między zachodnią i południowo-wschodnią (pontyjskim) odłamek trzcienieckiego kręgu kulturowego. In M. Gierlach (ed.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 148–170.
- Górski J., Makarowicz P. and Wawrusiewicz A. 2011. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcienieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. łódzkie (= Spatium Archaeologicum 2)*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
- Górski J. and Kadrow S. 1996. Kultura mierzanowicka i kultura trzcieniecka w zachodniej Małopolsce. Problem zmiany kulturowej. *Sprawozdania Archeologiczne* 48, s. 9–32.
- Górski J. and Wróbel J. 2000. Zbiorowy grób szkieletowy kultury trzcienieckiej z Nowej Huty-Cła, stan. 65. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 22, 21–34.
- Grygiel R. 1987. Z badań nad kulturą trzcieniecką w rejonie Brześcia Kujawskiego. In P. Poleska and J. Rydzewski (eds.), *Kultura trzcieniecka w Polsce*. Kraków: Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne, 73–88.
- Jamka R. 1963. Uwagi o kulturze trzcienieckiej na terenie Sandomierskiego. In K. Jażdżewski, W. Hensel and W. Kočka (eds.), *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski quinquagesimum unnum optimarum artium studiisdedicum peragenti ab amicis, collegis, discipulis oblate*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 117–127.
- Jażdżewski K. 1948. O zagadnieniu początków kultury łużyckiej. *Slavia Antiqua* 1, 94–151.
- Kadrow S. 2001. *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kempisty A. 1967. Wyniki badań kopca I w Miernowie pow. Pińczów. In J. Fellmann and W. Antoniewicz (eds.), *Metodyka naukowo-techniczna badań archeologicznych i antropologicznych (= Rozprawy Zespołu Badań na Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej 4)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 147–175.
- Kempisty A. 1978. *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami (= Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego 121)*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kłosińska E. 1986. Kurhan kultury trzcienieckiej w Zemborzycach-Dąbrowie, woj. Lublin. *Sprawozdania Archeologiczne* 38, 201–207.
- Kłosińska E. 1987. Zagadnienie cmentarzysk kurhanowych kultury trzcienieckiej. In P. Poleska and J. Rydzewski (eds.), *Kultura trzcieniecka w Polsce*. Kraków: Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne, 35–55.
- Kłosińska E. 1997. *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kociuba J. 1998. Stanowisko kultury trzcienieckiej w Jarosławiu, woj. Przemyskie. *Rocznik Przemyski* 34(3), 73–76.

- Koško A. 2001. Z badań nad genezą rytuałów kremacji w bałkańsko-środkowoeuropejskim kręgu kulturowym. In B. Ginter, B. Drobniewicz, B. Kazior, M. Nowak and M. Połtowicz (eds.), *Problemy epoki kamienia na obszarze Starego Świata. Księga jubileuszowa dedykowana Januszowi K. Kozłowskiemu w czterdziestolecie pracy naukowej w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 405–412.
- Kozłowski J. K. 1999. Koniec epoki lodowcowej i adaptacje postglacjalne. In J. K. Kozłowski (ed.), *Encyklopedia historyczna świata 1. Prehistoria*. Kraków: Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opress.
- Krywalcewicz M., Cegaka L., Czebreszuk J. and Wawrusiewicz A. (eds.). 2007. *Prorwa 1. Cmentarzysko z połowy III – początku II tysiąclecia przed Chr. na górnym Naddnieprzu* (= *Archaeologia Bimaris. Monografie 2*). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Machnik J. 1987. *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*. Kraków: Ossolineum.
- Makarowicz P. 1998. *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000–16000 BC)*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Makarowicz P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy* (= *Archaeologia Bimaris. Monografie 3*). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Makarowicz P., Lysenko S. and Kočkin I. 2013. Wyniki badań cmentarzyska kultury komarowskiej w Bukivnej nad górnym Dniestrem w 2010 roku. *Materiały Archeologiczne* 39, 103–124.
- Polla B. 1960. Birituelle Füzesabonyer Begräbnisstätte in Streda nad Bodrogom. In B. Chropovský, M. Dušek and B. Polla (eds.), *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku 1* (= *Archeologica Slovaca Fontes 3.*) Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akademie vied, 299–386.
- Rachwaniec A. 1985. Materiały archeologiczne ze starszego okresu epoki brązu oraz kultury łużyckiej z rejonu Kopca Wandy w Nowej Hucie Mogile. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 9, 89–191.
- Rogozińska R. 1959. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukównie. *Materiały Archeologiczne* 1, 97–114.
- Rogozińska R. 1961. Sprawozdanie z badań kurhanów trzcinieckich w Guciwie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne* 13, 45–50.
- Rogozińska R. 1963. Sprawozdanie z badań stanowisk kultury trzcinieckiej w Guciwie i Bondyrzu, pow. Zamość w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 15, 84–93.
- Ścibior J. and Ścibior J. M. 1990. Sandomierz 78 – wielokulturowe stanowisko z przełomu neolitu i epoki brązu. Badania ratownicze w 1984 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 42, 95–124.
- Taras H. 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Jacek Górski

Najstarszy horyzont grobów kultury trzcinieckiej

Wstęp

Obrządek pogrzebowy kultury trzcinieckiej jest niezwykle zróżnicowany. Możemy wyróżnić cmentarzyska płaskie i kurhanowe, na których groby mogą być szkieletowe, ciałopalne lub nadpalane. Poszczególne pochówki mogą być zbiorowe, pojedyncze i szczątkowe. Spotykamy też pojedyncze groby w miejscach odosobnionych oraz na osadach. Znane są cmentarzyska birtualne. Groby ciałopalne mogą być popielnicowe i jamowe. Powyższa lista, oddająca różnorodność sposobów grzebania zmarłych, zapewne nie wyczerpuje wszystkich możliwości.

Dotychczas nie prowadzono szczegółowych studiów na zróżnicowaniu chronologicznym poszczególnych typów obrządków. Przez długi czas przeszkodą w prowadzeniu takich studiów były trudności związane z periodyzacją materiałów. Jednak nawet po powstaniu zrębów systemów periodyzacyjnych dla niektórych terenów, zagadnienie to nie było w zasadzie prezentowane. Więcej miejsca w literaturze poświęcono ciałopaleniu, sytuując go zasadniczo w fazie końcowej rozwoju kultury trzcinieckiej, zapowiadającej pojawienie się kultury łużyckiej. Wyrażono też pogląd, że można wyróżnić również groby ciałopalne związane z wczesnym etapem rozwoju kultury trzcinieckiej (Górski 1994a, 56–57; 1994b, 38).

Postęp w badaniach nad chronologią pozwala wyróżnić również grupę innych, wcześniej datowanych pochówków kultury trzcinieckiej. W tym aspekcie można analizować zróżnicowanie obrządku we wczesnym etapie rozwoju omawianego fenomenu kulturowego.

Niektóre cechy obrządku pogrzebowego – zagadnienia genetyczne

Ciałopalenie, jako sposób traktowania zwłok, znane jest od górnego paleolitu. Sporadycznie jest reprezentowane w czasach powszechnego stosowania inhumacji, w mezolicie i neolicie (Bugaj 2009, tam dalsza lit.). Można wskazać wyjątki od tej reguły (np. Kadrow 2001, 113, 123). W początkach epoki brązu na terenie Europy Środkowej ośrodkiem ciałopalenia był obszar Kotliny Karpackiej (np. Machnik 1987, 96; Kadrow 2001, 124). W interesującym nas okresie wyraźnie zaznaczony jest udział grobów ciałopalnych na cmentarzyskach fazy późnej kultury Otomani-Füzesabony. Przykładem jest cmentarzysko w miejscowości Streda nad Bodrogom (Polla 1960, 299–386). Można uznać je za przejściowe do kultury pilińskiej, w której ciałopalenie jest powszechne (Furmanek 1977).

W okresie poprzedzającym pojawienie się kultury trzcinieckiej, ciałopalny obrządek pogrzebowy jest znany również z obszaru położonego na wschód od granic Polski. Przykłady są znane z kultury środkowodnieprzańskiej, z dorzecza Dniepru, Desny i Prypeci (Koško 2001, 410). Nadpalone i przepalone kości, złożone w spalonych konstrukcjach drewnianych, opublikowano niedawno z cmentarzyska w miejscowości Prorva, stan. 1, na Białorusi (Krywalcewicz 2007). Na ziemiach polskich ciałopalne groby związane ze starszym okresem epoki brązu są stwierdzane sporadycznie na terytorium kultury unietyckiej (np. Kadrow 2001, 121). Brak ich natomiast z południowo-wschodniej Polski, z kultury mierzanowickiej. W kulturze przedłużyckiej, podobnie jak w innych jednostkach kręgu mogiłowego, ciałopalny obrządek pogrzebowy reprezentowany jest, w ograniczonym stopniu, od najstarszej fazy rozwojowej. Jednak liczniejsze przykłady kremacji rejestrujemy w okresie przejściowym do kultury łużyckiej (Gedl 1975, 82, 91–92, 94–99).

Geneza ciałopalenia w trzcinieckim kręgu kulturowym nie jest przekonująco wyjaśniona i w świetle obecnego stanu wiedzy wydaje się problemem skomplikowanym. Należy się liczyć, że na tak rozległym obszarze, inspiracje związane z ciałopalnym obrządkiem pogrzebowym mogły pochodzić z różnych środowisk i być adaptowane niezależnie od siebie. Generalizując obserwacje można stwierdzić, że ciałopalny obrządek pogrzebowy w postaci cmentarzysk i pojedynczych grobów ciałopalnych i birtualnych jest częściej spotykany w północnej części ekumeny trzcinieckiego kręgu kulturowego. Trzeba przychylić się do stanowiska Przemysława Makarowicza w kwestii genezy nadpalania zwłok, którą łączy on, generalnie rzecz biorąc, z tradycją megalityczną i postmegalityczną („postamforową” – Makarowicz 2010, 384). Wydaje się też, że można podzielić Jego opinię o możliwości rozprzestrzenienia się ciałopalnego obrządku pogrzebowego w dorzeczu Dniepru, Desny i Prypeci, jako efektu genetycznych związków ze środowiskiem kultury środkowodnieprzańskiej i innych ugrupowań „sznurowych” na Wyżynie Wołyńskiej i w dorzeczu Dniestru (Makarowicz 2010, 384–385). Do niedawna, dla zachodniej prowincji tego kręgu przyjmowano najczęściej, że groby ciałopalne są związane z oddziaływaniami kultury Otomani-Füzesabony (Kempisty 1978, 408; Cabalska 1980, 61; Makarowicz 2010, 385–386). Wydaje się jednak, zwłaszcza w świetle ostatnich odkryć i studiów nad chronologią, że można podać inne możliwości interpretacji genezy ciałopalnego obrządku pogrzebowego. W tym kontekście warto zauważyć, że zwracano już uwagę na związek ciałopalenia z najwcześniejszym etapem rozwoju kultury trzcinieckiej w Małopolsce, zasadniczo przed pojawieniem się wpływów zakarpackich (Górski 1994a, 56–57; 1994b, 38).

Wśród społeczności prahistorycznych groby zbiorowe, w których ciała były składane do grobu sukcesywnie, są dość rozpowszechnione i znane co najmniej od mezolitu (Kozłowski 1999, 125). Dla naszych rozważań istotna jest obecność tego typu pochówków w niżowych ugrupowaniach kultury pucharów lejowatych i kultury amfor kulistych oraz kulturze grobów jednostkowych, kulturze ceramiki sznurowej oraz w kulturze unietyckiej (por.

obszerne omówienie – Makarowicz 2010, 377–381). W świetle cytowanego wywodu, ze względu na szereg podobieństw (dekompozycja zwłok, układy nieanatomiczne, domy zmarłych), najbardziej prawdopodobne wydają się genetyczne związki tego aspektu obrzędowości „trzcinięckiej” z kulturą amfor kulistych (Makarowicz 2010, 383), choć trzeba mieć na uwadze interregionalny charakter powyższych cech.

Podstawy datowania wczesnej fazy kultury trzcinięckiej

Prowadzenie rekonstrukcji procesów prahistorycznych jest warunkowane posiadaniem grupy materiałów o ustalonej, względnie krótkiej chronologii. W wyniku postępu studiów nad periodyzacją kultury trzcinięckiej można wskazać grupę zabytków o stosunkowo wczesnej pozycji czasowej w jej ramach. Ze względu na pewną liczbę zwartych zespołów zabytków, lub zbiorów o określonym czasie depozycji, najpewniejsze wyniki uzyskano dla obszaru zachodniej Małopolski (Górski 1997; 2007). Grupę najstarszych materiałów określono jako zespoły typu A1. Reprezentują one wczesny etap klasycznej fazy rozwoju ceramiki. Pod względem stylistycznym charakteryzuje się ona przewagą wątków rytanych, z nadrzędnym układem poziomych żłobków w górnej części naczyń, nad zdobnictwem plastycznym (poziome listwy). Formami przewodnimi dla tego etapu są wazy o esowatym, łagodnie ukształtowanym profilu (typ. W.2.1 i W.2.2) oraz małe, jednoczęściowe puchary (typ P.1), często ornamentowane w stylistyce zbliżonej do waz. Wczesna pozycja chronologiczna tych materiałów w ramach kultury trzcinięckiej została dobrze udokumentowana. Wskazuje na to analiza seriacji zespołów ceramiki i inne analizy statystyczne (w tym analiza korespondencji – Ryc. 1), współwystępowanie niektórych materiałów z lepiej datowanymi przedmiotami brązowymi i datowanie radiowęglowe. Zagadnienie to było szczegółowo analizowane (Górski 1997; 2007, 49–56, 91–94). W zachodniej Małopolsce pojawienie się zespołów typu A1 miało miejsce przed rokiem 1600 BC, czyli poprzedzało fazę B epoki brązu. Wydaje się, że tendencja rozwojowa ceramiki zaobserwowana na stanowiskach w okolicach Krakowa, polegająca na zaniku wątków rytanych i upowszechnieniu elementu poziomej listwy, miało szerszy wymiar terytorialny. W wymiarze sformalizowanego systemu periodyzacji znajduje to odzwierciedlenie w zmianach na linii zespoły typu A1 i A2 (najpełniej Górski 2007, 75–82).

Wazy sklasyfikowane w ramach typu W.2.1 i W.2.2 (por. Górski 2007, 19, ryc. 16) różnią się między sobą proporcjami i szczegółami budowy. Poszczególne okazy mają też nóżki doklejone do dna – lub ich dna są płaskie. Obserwuje się zróżnicowane uformowanie brzegów – od pogrubionych skośnie ściętych, po lekko ścienione i zaokrąglone. Mają jednak wspólną cechę – poziome żłobki umieszczone pod wylewem. Zazwyczaj w tych okazach jest zdobiona strefa powyżej załomu brzuśca, a pasmo horyzontalnych żłobków jest od dołu zamknięte zwielokrotnionymi łukami, odciskami stempel-

ka itp. Stosunkowo często rząd poziomych żłobków na szyi jest przerwany przez pionowe żeberka lub grupę pionowych żłobków. Czasem zdobiony jest brzusiec i pokrywają go wtedy zwartą strefą szerokie kanelury, cieńsze żłobki lub linie ryte, zazwyczaj lekko ukośnie. Naczynia takie są najczęściej reprezentowane w południowej strefie kultury trzcinieckiej i znane prawie wyłącznie z Małopolski (Górski 2003, 103–105, ryc. 9). Również z tego terenu pochodzi najwięcej egzemplarzy nie zdobionych kanelurami, znanych też z innych obszarów (Górski 2007, 92), również z północnych rubieżach omawianej jednostki kulturowej (np. Bugaj 2008, ryc. 20: 4).

Drugim typem charakterystycznego naczynia, które w sposób pewny można związać z sekwencją otwierającą rozwój formalny i stylistyczny ceramiki „trzcinieckiej” są jednoczęściowe puchary (typ P.1 – Górski 2007, 19, ryc. 15). Mają niewielkie rozmiary i są rzadziej spotykane. Ich ornamentyka, w postaci poziomych żłobków przerwanych czasem przez grupy żłobków pionowych, częściowo nawiązuje do opisanych wyżej waz. Ich wczesną pozycję chronologiczną w ramach periodyzacji kultury trzcinieckiej potwierdza współwystępowanie w zespołach zwartych i osadowych zespołach zakumulowanych z wazami typu W.2.1 i W.2.2 (Górski 2007, 49–56). Podobnie jak w przypadku zdobionych waz, również puchary jednoczęściowe częściej są znajdowane w południowej strefie kultury trzcinieckiej. W północnej części ekumeny okazy są niezdobione (Grygiel 1987, ryc. 10: 2; Makarowicz 1998, tabl. 28: 4; Bugaj 2008, ryc. 22: 2).

Oba typy naczyń są stosunkowo łatwe do identyfikacji. Reprezentowane są głównie w południowej strefie zasięgu kultury trzcinieckiej. Wydaje się, że na tym terytorium są zasadniczo starsze niż, pojawiające się od fazy B1 epoki brązu, zabytki o cechach zakarpackich (Górski 2003, 121). Przykłady współwystępowania waz typowych dla zespołów A1 i naczyń o cechach zakarpackich są rzadkie (Górski, Wróbel 2000, ryc. 7). W świetle przedstawionego wyводу wydaje się, że przyporządkowanie do wczesnego odcinka rozwoju kultury trzcinieckiej grobów zawierających jedno z wymienionych wyżej typów naczyń jest zasadne.

Omówienie bazy źródłowej

Zgodnie z powyższymi ustaleniami można skompletować listę grobów wyposażonych w wazę typu W.2 i/lub puchar typu P.1. Odkryto je na następujących stanowiskach: Błonie, stan. 1, pow. łęczycki (Ryc. 2: 1; Jażdżewski 1948, 110–111; Kłosińska 1997, 143, tabl. VIII: 3), Błonie, pow. sandomierski (Ryc. 2: 2; grób 25 – Jamka 1963, 117–119, ryc. 1a), Dubeczno, stan. 1, pow. włodawski (Ryc. 2: 3–6; Taras 1995, 202, tabl. XV–XXIII), Grodzisko Dolne, pow. leżajski, grób 1 (Ryc. 3: 1–3), 4 (Ryc. 3: 4–6) i 10 (Ryc. 3: 7) (Czopek 2007, 44–49, tabl. VI: 1–3, 5, 11), Lublin-Zemborzyce-Dąbrowa (Ryc. 3: 8–11; Kłosińska 1987), Miernów, pow. pińczowski (Ryc. 4: 1–3; kurhan I, grób 1; Kempisty 1967, 1978), Nowa Huta-Mogiła, stan. 55, ob. C2 (Ryc. 4:

4; Rachwaniec 1985, 138–139; Górski 1993, 81), Nowa Huta-Cło, stan. 65 (Ryc. 4: 5–8; grób 108 – Górski, Wróbel 2000), Okalew, stan. 3, pow. wieluniński (Ryc. 5: 1–2; kurhan 10, grób 1 – Abramek 1971), Polesie, stan. 1, pow. łowicki (Ryc. 5: 3–6; grób F1248 – Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011, 30, ryc. 2.13: 1–4), Sandomierz, stan. 78 (Ryc. 6: 7, 8, Ścibior, Ścibior 1990, 175, 177, ryc. 18); Słonowice, stan. G, pow. kazimierski (materiały niepublikowane), Wolica Nowa, stan. 1, pow. wrocławski (Ryc. 5: 7–8; grób 4 – Jażdżewski 1948, ryc. 62–63), Złota, stan. Grodzisko II, pow. sandomierski (Ryc. 6: 1–3; Jamka 1963, 120–122, ryc. 3), Żerniki Górne, stan. 1, pow. buski, grób 72 (Ryc. 6: 4–6; Kempisty 1978, 194–198, ryc. 239; 240; 241, 3; 242, 1–3). Zapewne do tej grupy należy również zaliczyć stan. 6 w Guciowie, pow. zamojski (materiały w opracowaniu przez autora artykułu).

Powyższy, być może niekompletny zbiór, należy uzupełnić o cztery inne stanowiska: Błonie, pow. sandomierski (Ryc. 7: 1; grób 213 – Jamka 1963, ryc. 1b), Sarnowo, stan. 1a, pow. wrocławski (Ryc. 7: 3–6; Grygiel 1987, 74–75, ryc. 10), Piaseczno, stan. 1 „Krowia Góra”, pow. sandomierski (ryc. 7: 2; Czopek 1994, 31, ryc. 3: a, 4: a), Jarosław, stan. „Plac św. Michała” (Ryc. 7: 7–9; Kociuba 1998). W przypadku obiektów w Błoniu i Jarosławiu nie odkryto szczątków ludzkich, na co wpływ mogła mieć jakość dawniej prowadzonych badań lub niewielkie pole obserwacji podczas badań ratowniczych. Natomiast autor badań w Piasecznie wyraził przypuszczenie, że dwa w całości zachowane naczynia mogą mieć związek z fragmentami szkieletu (lub szkieletów) odkrytego na stanowisku (Czopek 1994, 31). Nie ma bliższych informacji o odkryciu w Sarnowie, poza przypuszczeniem, że zespół naczyń został odkryty w grobie szkieletowym.

W Błoniu, koło Łęczycy, odkryto grób ciałopalny, w którym charakterystyczna waza pełniła funkcję popielnicy (Ryc. 2: 1). Podobną sytuację zaobserwowano w Błoniu, na Wyżynie Sandomierskiej. Przepalone kości znaleziono w wazie na nóżkach, a naczynie było odwrócone do góry dnem (Ryc. 2: 2). Z tego powodu sugerowano, że spalone kości mogły dostać się do naczynia przypadkowo i pochodzić z jamowych grobów z okresu lateńskiego (Jamka 1963, 122). Obecnie wiemy, że naczynia ustawione dnem do góry znane są z obiektów grobowych kultury trzcinieckiej. Oba groby były płaskie.

Grób w Dubecznie był szkieletowym grobem zbiorowym, który został odkryty pod nasypem kurhanu. Na powierzchni pierwotnej próchnicy odkryto silnie zniszczone szczątki prawdopodobnie sześciu osobników, które nie leżały w porządku anatomicznym. W ich kontekście znaleziono spalone kości zwierzęce krowy, kozy-owcy i świni. W różnych częściach nasypu natrafiono na depozyty ceramiczne i krzemienne (Ryc. 2: 3–6), w tym bogato dekorowaną, częściowo zachowaną, charakterystyczną wazę (Taras 1995, 49, 202, tabl. XVII: 1).

Trzy groby płaskie spełniające warunki przyjęte w niniejszej pracy odkryto na cmentarzysku szkieletowym w Grodzisku Dolnym (Czopek 2007). Jamy grobowe były zorientowane na linii E-W. Kości były zachowane w szczątkowy sposób. W pierwszym obiekcie stwierdzono zęby należące do jednego

osobnika, grób nr 4 był podwójny, a w trzecim nie znaleziono kości (Czopek 2007, 44–45, 49). W wyposażeniu grobu nr 1 znaleziono trzy naczynia położone w różnych częściach jamy grobowej (Ryc. 3: 1–3). Wszystkie były zdobione poziomymi układami linii lub żłobków. Wyróżniono garnek esowaty, wazę zdobioną ukośnymi kanelurami i mały puchar jednoczęściowy.

Słabo zachowane, przepalone zęby odkryto też pod nasypem kurhanu w Lublinie-Zemborzycach, w warstwie pierwotnej próchnicy (Kłosińska 1986, 202; 1987, 44). W tej samej warstwie odkryto dwa skupiska ceramiki, w obrębie których wyróżniono bogato zdobioną wazę oraz esowate (Ryc. 3: 10) i słabo profilowane garnki (Ryc. 3: 8, 9, 11) zdobione poziomymi żłobkami i odciskami stempelka (Kłosińska 1986, ryc. 2).

W kurhanie I w Miernowie (Kempisty 1967) pochówek ciałopalny był grobem zbiorowym (szczątki kobiety i dwójki dzieci) i zajmował centralną pozycję. Został odkryty w płytkiej jamie grobowej. Bezpośrednio nad nim zalegała warstwa, która stanowiła relikw nieokreślonej konstrukcji drewnianej – rodzaju pomostu – wzniesionej nad grobem (Kempisty 1967, 158). W obrębie tej konstrukcji odkryto trzy, bogato dekorowane wazy na nóżkach (Ryc. 4: 1–3; Kempisty 1967, 9–11). We wschodniej części kopca natrafiono na – szczątki czaszki dorosłej kobiety i fragmenty szkieletów dwóch innych osobników (mężczyzn?). Na powierzchni starszego nasypu kultury ceramiki sznurowej odkryto ponadto szkielet mężczyzny ułożonego w pozycji skurzonej na prawym boku (Kempisty 1967, 160–162).

Dwa płaskie groby odkryto na terenie Krakowa-Nowej Huty. Z osady w rejonie kopca Wandy w Mogile, stan. 55, pochodzi ciałopalny grób o specyficznym, jamowym charakterze. Przepalone kości znaleziono w całym, warstwowanym wypełnisku obiektu, na głębokości od 20 do 130 cm. Towarzyszyła im mniej lub bardziej rozdrobniona ceramika. Wbrew wcześniejszym sugestiom, nie natrafiono w tym miejscu na warstwę ciałopalenia (por. Górski 1994c, 56). W wypełnisku jamy odkryto wazę zdobioną poziomymi żłobkami, współśrodkowymi łukami i liniami rytymi na brzegu (Ryc. 4: 4; Górski 1993, tabl. I: 25). Na innym stanowisku nowohuckim, w Cle odkryto zbiorowy grób szkieletowy. Na dnie jamy grobowej, przypominającej obiekt osadowy, natrafiono na kości trzech osobników – dorosłego mężczyzny i dwójki nastoletnich dzieci. Przy szkieletach odkryto cztery dobrze zachowane naczynia – wazę, puchar oraz dzban i amforę (Ryc. 4: 5–8). Na uwagę zasługuje fakt, że każde z naczyń zostało uszkodzone przed włożeniem do grobu (Górski, Wróbel 2000).

Szkieletowe groby odkryto też pod nasypem kurhanu 10 w Okalewie. W grobie szkieletowym nr 1 znaleziono na dwie profilowane wazy (Ryc. 5: 1–2), z których jedna była zdobiona w sposób typowy dla kultury trzcinieckiej. Druga, o zbliżonej tektonice i lekko pogrubionym brzegu, była ornamentowana na szyi odciskami poziomego sznura, a na załomie brzuśca odciskami stempelka (Abramek 1971, ryc. 4d, o). Ornamentyka ta nawiązuje do stylistyki grupy samborzeckiej późnej kultury mierzanowickiej (Górski 2007, 93). Wczesna pozycja chronologiczna może być dodatkowo poparta

datowaniem wyposażenia grobu nr 2, odkrytego pod tym samym kurhanem. Znalaziono tam szpilę o półkulistej główce przekłutej pionowo (Abramek 1971, ryc. 4: f), która nawiązuje do wzorców stylistycznych kultury unietyckiej (Kłosińska 1994, 9).

Ostatnio opublikowano interesujący nas grób z wielofazowego kompleksu osadniczego kultury trzcinieckiej w Polesiu, stan. 1 (Górski *et al.* 2011). W wielobocznej i niezbyt regularnej jamie natrafiono na nieliczne nadpalone kości ludzkie. Na ich podstawie nie dało się określić układu pochowanego. Wśród ułamków ceramiki zidentyfikowano typową wazę zdobioną poziomymi żłobkami i odciskami stempelka (Ryc. 5: 3–6; Górski *et al.* 2011, ryc. 2.13: 1).

Jesienią 2012 r., podczas ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku G (5) w Słonowicach wyeksplorowano płaski, pojedynczy grób szkieletowy wyposażony w wazę typu W.2 i puchar P.1 (informacja ustna p. Marcina Przybyły i Sławomira Chwałka, za możliwość wykorzystania której bardzo uprzejmie dziękuję). Przepuszczalnie również na grób szkieletowy (nr 4) natrafiono podczas badań na płaskim cmentarzysku w Wolicy Nowej. Nie znalaziono śladów szkieletu (uległ rozkładowi? – Jażdżewski 1948, 122–123). Brak też informacji o wymiarach jamy grobowej. Na planie cmentarzyska nie zaznaczono również jej zarysów, a tylko położenie naczyń (Jażdżewski 1948, ryc. 56). W świetle obecnego stanu wiedzy nie można wykluczyć, że w rzeczywistości był to depozyt dwóch naczyń (Ryc. 5: 7–8; częściowo zachowanej wazy na nóżkach i małej misy – Jażdżewski 1948, ryc. 62–63). Obiekty interpretowane jako depozyty ceramiczne są znane powszechnie nie tylko z obiektów kurhanowych (Górski 2010, 369–372; Makarowicz 2013), ale i innych przestrzeni grzebalnych (Polesie, stan. 1 – Górski *et al.* 2011, 153–154). Informacje o odkryciu grobu szkieletowego (zdekompletowanego?) pochodzą też ze Złotej. Został odkryty w dużej jamie grobowej o wymiarach 220 x 170 cm, zorientowanej na linii NW-SE. Z dna obiektu pochodzą trzy naczynia: dwie wazy, w tym jedna na nóżkach oraz esowaty garnek (ryc. 6: 1–3; Jamka 1963, 120–122, ryc. 3). Zbiorowy grób szkieletowy, znacznie zniszczony podczas prac budowlanych, pochodzi z Sandomierza. Przy jednym ze szkieletów stały dwa naczynia – kanelurowana waza i dzban (Ryc. 6: 7, 8, Ścibior, Ścibior 1990, 175, 177, ryc. 18).

W Żernikach Górnych odkryto zbiorowy grób szkieletowy w prostokątnej jamie z fragmentem charakterystycznej wazy zlokalizowanej w południowej części jamy grobowej (Ryc. 6: 4), usytuowanej na linii N-S. Zawierał szczątki co najmniej trzynastu osobników. Czaszki znalaziono w północnej i południowej części grobu, a kości szkieletów postkranialnych leżały w centralnej części, ciasno obok siebie (Kempisty 1978, 194–198, ryc. 239; 240).

Groby ciałałopalne, w kontekście materiałów typowych dla zespołów A1 odkryto też na cmentarzysku kurhanowym w Guciowie (materiały w trakcie opracowywania). Nie były to jednak obiekty warstwowe „typu Guciów”, które to pojęcie wprowadziła do literatury autorka badań wykopaliskowych (np. Rogozińska 1961; 1963). Okazało się, że w ten sposób została zinterpretowa-

na warstwa pierwotnej próchnicy, którą uznawano za warstwę ciałopalenia. Natomiast pod nasypami kurhanów w Guciowie, w niektórych prostokątnych jamach grobowych, szalowanych drewnem, są rozproszone spalone kości.

Ciałopalne cmentarzysko w Polesiu – przypadek szczególny

Nowe światło na zagadnienia związane z genezą ciałopalnego obrządku pogrzebowego rzucają odkrycia dokonane w kompleksie osadniczym kultury trzcinieckiej na stanowisku 1 w Polesiu, na południowo-zachodnim Mazowszu (Górski *et al.* 2011). W powierzchniowych warstwach stanowiska, a więc bez kontekstu kulturowego, natrafiano na pojedyncze, spalone szczątki ludzkie. Kości te znajdowały się przeważnie w ramach skupisk ceramiki zaliczonej do kultury trzcinieckiej. Z punktu widzenia rozpatrywanej problematyki najbardziej interesująco prezentuje się zgrupowanie domniemanych grobów ciałopalnych (razem co najmniej 25 „obiektów”) zlokalizowane w północno-wschodniej części stanowiska. Przestrzenny obraz dystrybucji kości jest podstawą, by potraktować odkryty materiał kostny jako relikty grobów ciałopalnych. Połowa z nich była zlokalizowana na obszarze o powierzchni siedmiu arów. Na podstawie rozrzutu kości powierzchnię cmentarzyska szacuje się na około 0,5 ha. W warstwie kulturowej, oprócz kości, stwierdzono też dość liczne fragmenty słabo zachowanych naczyń, zapewne pozostałości wyposażenia. Trudno odtworzyć pierwotne rytuały. Można dopuścić różne możliwości – od zniszczonego cmentarzyska popielnicowego, po cmentarzysko warstwowe z kośćmi przemieszanyymi z potłuczonymi naczyniami. Dla omawianego cmentarzyska uzyskano kilkanaście dat radiowęglowych określających jego chronologię w przedziale od 1745/1670 BC do 1385/1335 BC. Najstarsze daty wyznaczają początek osadnictwa kultury trzcinieckiej na omawianym stanowisku (Górski *et al.* 2011, 147, ryc. 3.23). Część materiałów ceramicznych, znalezionych w sąsiedztwie przepalonych kości, należy łączyć z klasyczną fazą rozwoju kultury trzcinieckiej. Niektóre z nich pochodzą z pewnością z wczesnego etapu kształtowania się kultury trzcinieckiej, ponieważ wykazują nawiązania do kultury iwieńskiej oraz do ceramiki linińskiej (Górski *et al.* 2011, 155, 159).

Najstarsze oznaczenia radiowęglowe dla kości ludzkich ze stanowiska w Polesiu z pewnością wyprzedzają co najmniej o stulecie pojawienie się pierwszych pochówków ciałopalnych kultury mogiłowej i początek wyraźnych oddziaływań kultury Otomani-Füzesabony na kulturę trzciniecką. Jedyne możliwe do przyjęcia hipotezą, na tym etapie badań, jest stwierdzenie, że ciałopalny obrządek pogrzebowy, przynajmniej na niektórych terenach „genetycznego centrum trzcinieckiego”, w tym na obszarze zajęтым przez ugrupowania linińskie, był znany na etapie kształtowania się omawianego fenomenu kulturowego. Słaby stan badań terenowych i zachowania stanowisk (często małych i krótkotrwałych „obozowisk” na wydmach) w strefie mazowiecko-podlaskiej nie sprzyja potwierdzeniu tej hipotezy. Należy jed-

nak zwrócić uwagę, że pod niedawno odkrytym kurhanem w Korycinach, stan. 6 (pow. siemiatycki) również natrafiono na grób ciałopalny (Pawlata 2009, 21, 30–31).

Najstarsze groby kultury trzcinieckiej

Analizowana grupa grobów nie jest liczna. Na 16 stanowiskach odkryto 19 grobów. Prawdopodobnie liczbę tę należy powiększyć o kilka dalszych, słabiej udokumentowanych przypadków. Znane są prawie ze wszystkich części zasięgu kultury trzcinieckiej (Ryc. 8). Z Kujaw znamy obiekt z cmentarzyska w Wolicy Nowej i być może z Sarnowa. Reprezentowane są one na południowo-wschodnim Mazowszu (Polesie, stan. 2) i przyległych terenach niżowych w rejonie Łęczycy (Błonie) i Sieradza (Okalew). Na Polesiu Lubelskim znane jest stanowisko w Dubecznie. Na Wyżynie Lubelskiej wyróżniono obiekty w Lublinie-Zembozycach i w Guciowie, na Roztoczu. Kilka grobów pochodzi z lessów sandomierskich (Błonie, Sandomierz, Złota) i miechowskich (Miernów, Nowa Huta-Mogiła i Nowa Huta-Cło). Na obszarze lessowym, na lewym brzegu Nidy jest położone kurhanowe cmentarzysko w Żernikach Górnych. W paraniżowej strefie związanej z doliną Wisły, między wymienionymi, lessowymi terenami, zlokalizowano stanowisko w Piasecznie, które być może również należy zaliczyć do omawianej grupy. Ostatnie ze stanowisk – Grodzisko Dolne – jest położone w Kotlinie Sandomierskiej, nad dolnym Wisłokiem. Interesujące nas groby znacznie liczniej reprezentowane są w strefie wyżynnej. Obserwacja ta jest wynikiem ogólnie większej liczby grobów znanych z tego obszaru, w porównaniu z terenami niżowymi.

Wyposażenie omawianych pochówków nie jest zróżnicowane. W kilku przypadkach waza była jego jedynym elementem. W grobach z Błonia (pow. łęczycycki) i z Błonia (pow. sandomierski) charakterystyczna waza pełniła funkcję popielnicy (Ryc. 2: 1, 2). Z grobami ciałopalnymi związane są również wazy w Nowej Hucie-Mogile (Ryc. 4: 4), Miernowie (Ryc. 4: 1–3) i Lublinie-Zembozycach (Ryc. 3: 10). Każdy z nich był inny. Grób w Nowej Hucie był płaski, ale kości i ułamki wazy znaleziono na różnych głębokościach jamy grobowej. Ciałopalne groby w Miernowie i Lublinie są związane z obiektami kurhanowymi. Z pierwszym z nich, odkrytym w obrębie nasypu, były związane trzy wazy na nóżkach. W różnych częściach nasypu miernowskiego kopca odkryto też szkieletowy grób zbiorowy (przypuszczalnie cząstkowy) i pojedynczy grób, również zawierający niespalone szczątki. Grób z Lublina został zlokalizowany pod nasypem. Był to zapewne grób pojedynczy – zachowały się tylko nieliczne, spalone zęby. W ich sąsiedztwie odkryto charakterystyczną wazę, typową dla kultury trzcinieckiej garnek esowaty i dwa słabo profilowane, workowate garnki (Ryc. 3: 8, 9, 11). Były one zdobione poziomymi żłobkami i odciskami stempla. Nieliczne, nadpalone kości (grób szczątkowy?) w towarzystwie słabo zachowanych naczyń, w tym wazy typu W.2 odkryto w Polesiu (Ryc. 5: 3).

Duże zróżnicowanie wykazują groby szkieletowe. Ich charakterystyka nie może być wyczerpująca, gdyż kości zachowały się w słabym stopniu. Wśród prezentowanej grupy znamy pojedyncze groby płaskie (Grodzisko Dolne, grób 1; Słonowice, stan. G). W wypełniskach jam grobowych obu pochówków odkryto wazę typu W.2 i puchar typu P.1, a w grobie z Grodziska ponadto garnek (Ryc. 3: 1–3). Trzy naczynia, dwie wazy typu W.2 i garnek, odkryto w zdekompletowanym (?) grobie ze Złotej (Ryc. 6: 1–3). Jeszcze liczniejszy inwentarz pochodzi ze zbiorowego grobu trzech osobników z Nowej Huty-Cła. Znaleziono tam wazę, puchar, dzban i amforę (Ryc. 4: 5–8). Ilość naczyń nie jest wprost proporcjonalna do liczby szkieletów. W podwójnym grobie z Grodziska Dolnego (nr 4) było tylko jedno naczynie – waza na nóżkach (Ryc. 3: 6). W kolejnym grobie z tej miejscowości natrafiono jedynie na charakterystyczny pucharek (Ryc. 3: 7), natomiast w jamie nie było na kości – zapewne nie zachowały się. W zniszczonym grobie szkieletowym w Sandomierzu były dwa naczynia (Ryc. 6: 7, 8). W zbiorowym grobie kilkunastu osobników w Żernikach Górnych, w trzech miejscach jamy grobowej natrafiono na fragmentarycznie zachowane naczynia (Ryc. 6: 4–6). Nie znaleziono kości w sąsiedztwie dwóch naczyń na cmentarzysku w Wolicy Nowej (Ryc. 5: 7, 8). Nie należy wykluczać, że był to ceramiczny depozyt na cmentarzysku. Podobny charakter mogło mieć również naczynie z Błonia (Ryc. 7: 1; pow. sandomierski, grób 213), nie znalezione w kontekście kości ludzkich.

Interesujące nas wazy znane są również z grobu nr 1 pod nasypem kopca 10 w Okalewie (Ryc. 5: 1, 2). Zdobiona waza typu W.2 pochodzi też z jednego z depozytów ceramicznych w obrębie nasypu kurhanu w Dubecznie (Ryc. 2: 4). Pod nasypem odkryto tam zbiorowy grób szkieletowy, z naruszonym układem kości. W tym kontekście znajdowano na spalone kości zwierzęce.

Zanalizowane groby są stosunkowo ubogie, wyposażone głównie w naczynia. Są wśród nich okazy całe, celowo uszkodzone przed włożeniem do jamy (Cło – Górski, Wróbel 2000) oraz fragmentarycznie zachowane. Sporadycznie, w opisywanych obiektach znajdowano przedmioty brązowe. Można wymienić szpilę z główką zwiniętą w uszko z grobu w Okalewie (Abramek 1971, ryc. 4: e) i dwie tarczki z nad grobu w Miernowie (Kempisty 1967, ryc. 12).

Wnioski i zagadnienia dyskusyjne

W świetle chronologii zaprezentowanej w pierwszej części pracy, omówione groby reprezentują najstarszy, możliwy do wyróżnienia w materiałach horyzont „trzciniecki”, który nie charakteryzuje lokalnego. Jest on reprezentowany prawie w całym zasięgu zachodniej części ekumeny trzcinieckiego kręgu kulturowego. W świetle nielicznych dat radiowęglowych i analiz porównawczych wydaje się, że większość omówionych zespołów (część z nich to zespoły zwarte) można łączyć ze schyłkiem fazy A2 epoki brązu. Cechy typowe dla fazy B1 epoki brązu, czytelne zwłaszcza w postaci naczyń o wyraźnych cechach południowych, poza okazem z Nowej Huty-Cła (ewentualnie z Sandomie-

rza – dzban), nie są widoczne w omówionej grupie zabytków. Brak tu przede wszystkim ewidentnych przykładów nawiązań w postaci dzbanów przypominających okazy kultury Otomani-Fuzesabony i kultury madziarowskiej. Zapewne większość omówionych grobów powstała w XVII w. BC. Pośrednio wskazuje na to również obecność szpili z przekłutą główką w kurhanie w Okalewie i zdobienie jednej z waz w tym kurhanie motywem typowym dla grupy samborzeckiej kultury mierzanowickiej (por. wyżej).

Kwestią dyskusyjną i na razie nierozwiązaną jest geneza charakterystycznych waz typu W.2, w tym okazów na nóżkach. Są one zdobione typową „trzcinięką” ornamentyką, zwykle w postaci poziomych żłobków i odcisków stempelka. Szczególnie interesujące w omawianym aspekcie jest pochodzenie ornamentyki szerokich, zwykle ukośnych żłobków. Skartowanie waz kaneluowanych wskazuje, że są one znajdowane prawie wyłącznie w południowej części zasięgu kultury trzcinięckiej (Górski 2003, 103–104, ryc. 9). Ornamentyka taka ma analogie w materiałach kultury Otomani-Füzesabony, również po północnej stronie Karpat (Gancarski 1994, ryc. 6: 2). Dotychczas są to najlepsze argumenty wskazujące na pochodzenie tej stylistyki. Można więc zasugerować istnienie fazy wpływów z południa na terytorium kultury trzcinięckiej, wyprzedzających zasadniczo fazę B1 epoki brązu. W chronologii bezwzględnej oddziaływania te miałyby miejsce przed rokiem 1600 BC, więc zasadniczo przed rozpowszechnieniem się ciałopalenia w „horyzoncie Streda nad Bodrogom”. Wobec powszechnie przyjmowanej hipotezy o północnej, niżowej genezie kultury trzcinięckiej, która pojawiła się w Małopolsce w postaci ukształtowanej (Kempisty 1978, 413; Górski 1991, 74; Górski, Kadrow 1996, 9) i ostatnich odkryć wcześnie datowanych grobów ciałopalnych na stanowisku Polesiu (Górski *et al.* 2011), najbardziej prawdopodobna wydaje się koncepcja miejscowej („wewnętrznieckiej”) genezy ciałopalenia, przejętej najpewniej ze środowiska „leśnego”. Było ono znane już na najwcześniejszym etapie tworzenia się interesującego nas ugrupowania. Również w świetle obszernego wywodu P. Markarowicza (2010, 201 i n.), trzcinięcki krąg kulturowy (w tym jego zachodni odłam) może uchodzić za jeden z obszarów, w którym różne formy ciałopalnego obrządku pogrzebowego i wykorzystania ognia w zabiegach funeralnych odgrywały ważną rolę, również na wczesnym etapie rozwoju.

Innym ważnym wnioskiem jest stwierdzenie dużego podobieństwa analizowanych inwentarzy na rozległych terenach. Ich rozprzestrzenienie nie jest ograniczone do znacznych połaci ziem polskich. Zbliżone zestawy źródeł znane są też z obszarów zachodniej Ukrainy (np. Rogozińska 1959, tablice). Świadczy to o stosunkowo szybkiej ekspansji czasowej i terytorialnej cech typowych dla nowego, „trzcinięckiego” trendu w wytwórczości ceramicznej. Mechanizm tej ekspansji, zapewne i stylistycznej, i fizycznej, wymaga wyjaśnienia i odrębnych studiów. Rozległy zasięg przestrzenny omówionego zjawiska może być ważnym argumentem przemawiającym za tezą, że odzwierciedla ono stosunkowo wąski horyzont czasowy. Już w tym czasie, na wczesnym etapie rozwoju interesującej nas jednostki kulturowej, jej obrządek pogrzebowy był bardzo zróżnicowany.

Omawiane zagadnienie wpisuje się również w problematykę rozumienia pojęcia „kultura trzciniecka”. Swego czasu najważniejszym krytykiem tradycyjnego podejścia do niego był Janusz Czebreszuk. Podstawą tej krytyki była konstatacja, że *...nie ma żadnej cechy taksonomicznej, która wyróżniałaby ten krąg* [trzciniński – J. G.] *jako całość od innych jednostek* (Czebreszuk 1996, 154), a w sferze wytwórczości ceramicznej, krzemieniarskiej i brązowniczej, oraz obrządku pogrzebowego i systemów osadniczych tworzy on wielką mozaikę (Czebreszuk 1996, 154). Mniej skrajne podejście zajął ten autor w kolejnej pracy. Uznał, że postrzeganie „Trzciniec” jako kultury archeologicznej jest nieadekwatne do obserwowanego stanu rzeczy. Właściwym miało być pojęcie pakietu kulturowego, który w tym przypadku jest bardzo ubogi. Jest to „trzciniński garnek” (z listwą lub poziomymi żłobkami), skośnie ścięte i poszerzone krawędzie wylewów, oraz charakterystyczna technologia (m.in. stosowanie gruboziarnistego tłucznia). Często wszystkie te cechy występują na jednym naczyniu (Czebreszuk 2001, 152–153). Wspomniany pakiet ma dobrze opisywać interesujące nas zjawisko w strefie niżowej, ale autor podkreślił, że „Trzciniec” znany z obszaru lessów podkrakowskich daje się opisać w kategoriach kultury archeologicznej (Czebreszuk 2001, 172).

Bardzo uogólniając można stwierdzić, że propozycja „pakietu kulturowego” chyba trafnie określa ogólną sytuację na najwcześniejszym etapie szerzenia się cech „trzcinińskich”. Omawiany nurt stylistyczny w wytwórczości ceramicznej objął najróżniejsze jednostki organizacji społeczno-kulturowej na szerokich obszarach środkowo-wschodniej Europy i unifikował zasadnicze elementy struktur społecznych, których konkretne realizacje na różnych obszarach musiały się między sobą różnić. Inną kwestią jest, czy płaszczyzna religijna była tym integrującym zwornikiem (por. Gardawski 1969, 15–28). Ostatnie, całościowe próby zrozumienia istoty analizowanego fenomenu kulturowego wskazują, że miał on politetyczny charakter (Dąbrowski 2004; Makarowicz 2010, 394). Również próby śledzenia dystrybucji niektórych cech w ramach omawianego zjawiska upoważniają do stwierdzenia, że punktem odniesienia dla niego może być właśnie model politetyczny (Górski, Makarowicz 2007, 163–164). Być może szerzenie się „prądu trzcinietyzacji” należy ujmować w kategorii „wędrówki” pakietu. Jednak z pewnością pakietu tego nie można ograniczać do esowatego garnka zdobionego listwą i wykonanego w określonej technologii. Wydaje się, że na wczesnym etapie rozwoju wspólnot „trzcinińskich” wyraźnym elementem je łączącym są również łagodnie profilowane wazy i jednoczęściowe puchary. Wydaje się nawet, że są to elementy innej jakości niż typowy „trzciniński” garnek, gdyż częściej są znajdowane w grobach, reprezentujących różnicowane tradycje grzebalne. Można stwierdzić, że to wspomniane naczynia są elementem unifikującym różnorodne zwyczaje pogrzebowe.

Najnowsze publikacje

Fundacji Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Zamówienia można składać poprzez nasz sklep internetowy:
<http://books.archeologia.rzeszow.pl>

Roman Szlązak

Saloniki w okresie wczesnobizantyjskim (IV-VI wiek)

Publikacja ma na celu przedstawienie topografii Salonik w okresie wczesnobizantyjskim, który rozpoczął się wraz z budową cesarstwa bizantyjskiego, a kończył przed rozpoczęciem ikonoklazmu. Pomiędzy IV a VII w., Saloniki przeżyły okres prosperity, stając się drugim, po Konstantynopolu, miastem Bizancjum.

Praca otrzymała wyróżnienie specjalne w konkursie na „Najlepszą pracę magisterską w Polsce w roku 2011”, organizowanym przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Format A4, 199 stron, okładka twarda
ISBN 978-83-7667-133-8
Rzeszów 2012
Cena: 80,00 zł

**Maciej Karwowski, Bohdan Chmielewski,
Dominika Kulikowska, Andrzej Pelisiak aut.**

Białobrzegi, stanowisko 18. Osada z okresu rzymskiego

Drugi tom z serii Via Archaeologica Ressoviensia, w którym prezentowane są wyniki badań wykopaliskowych, wyprzedzających inwestycję związaną z budową autostrady A4 na odcinku Rzeszów-Przeworsk.

Format A4, 174 strony, okładka miękka
ISBN 978-83-7667-145-1
Rzeszów 2013
Cena: 50,00 zł

Judyta Nawrot aut.

Kościół Centralny na terenie Czech i Moraw (IX–XIII w.)

Pierwsza publikacja w języku polskim obejmująca problematykę budowli centralnych z terenu Czech i Moraw. Autorka prezentuje dotychczasowe hipotezy mówiące o pochodzeniu rotund czeskich. Trzon pracy stanowi katalog obiektów wraz z informacją dotyczącą opisu budowli, tła historycznego, przeprowadzonych badań archeologicznych i architektonicznych, źródeł pisanych oraz datowania obiektów.

Format A4, 472 strony, okładka miękka
ISBN 978-83-7667-136-9
Rzeszów 2013
Cena: 60,00 zł

Sławomir Kadrow, Piotr Włodarczak red.

Environment and subsistence – forty years after Janusz Kruk's "Settlement studies..."

Tom zawiera 34 artykuły poświęcone badaniom nad pradziejowym osadnictwem, gospodarką i środowiskiem naturalnym, dla których inspiracją jest dzieło Janusza Kruka pt. „Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych”, wydane w Ossolineum w 1973 roku. Czterdzieści lat od ukazania się tej książki autorzy prezentowanego tomu z różnych krajów dyskutują jej wpływ na rozwój archeologii w Polsce i poza jej granicami.

Format A4, 143 strony, okładka twarda
ISBN: 978-83-936467-1-5
Rzeszów–Bonn 2013
Cena: 120,00 zł

Anita Szczepanek

Archeotanatologia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne

Książka przedstawia zagadnienia dotyczące eksploracji, analizy antropologicznej oraz rekonstrukcji zwyczajów pogrzebowych związanych ze składaniem zmarłych w grobach zbiorowych.

Format A4, 171 stron, okładka twarda
ISBN: 978-83-7667-151-2
Rzeszów 2013
Cena: 60,00 zł

Piotr N. Kotowicz red.

Acta Militaria Mediaevalia tom IX

Periodyk poświęcony militariom okresu średniowiecza.

Format A4, 257 stron, okładka miękka

ISSN: 1895-4103

Kraków–Rzeszów–Sanok

Cena: 50,00 zł

Jerzy Tomasz Bąbel

Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej

Część 1: Obrządek pogrzebowy.

Część 2: Źródła

Dwutomowa publikacja przedstawia wyniki badań i analiz cmentarzyska w Mierzanowicach na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej – jednego z najważniejszych w pradziejach ziem polskich i Europy Środkowej.

Praca ukazuje się blisko 80 lat po zakończeniu prac wykopaliskowych przez Kazimierza Salewicza na eponimicznym stanowisku kultury mierzanowickiej. Kluczowe dla zrozumienia początków epoki brązu w Europie Środkowej zabytki, pierwszej złotej epoki w dziejach naszego kontynentu, uległy niestety zniszczeniu w pożarze magazynów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w 1991 roku. Niniejsza publikacja przywraca więc do życia środowisku naukowemu ważny i liczny zbiór źródeł do badań i analiz odległej przeszłości ziem polskich.

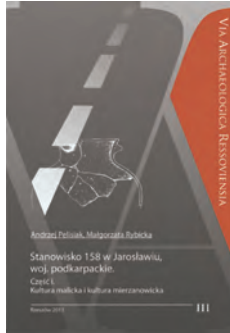

Format A4, 589 stron, okładka twarda

ISBN 978-83-7667-146-8

Rzeszów 2013

Cena: 0,00 zł – egzemplarz bezpłatny

Małgorzata Rybicka, Andrzej Pelisiak
Stanowisko 158 w Jarosławiu,
woj. podkarpackie

Część I.
Kultura malicka i kultura mierzanowicka

Trzeci tom z serii Via Archaeologica Ressoiviensia.

Format A4, 135 stron, okładka miękka
ISBN 978-83-7667-149-9
Rzeszów 2013
Cena: 0,00 zł – egzemplarz bezpłatny